

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ
КРИВОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Факультету Географії, туризму та історії
Кафедра Історії

«Допущено до захисту»

Завідувач кафедри

_____ Печеніна Н.А.

Реєстраційний № _____

«__» _____ 2023 р.

«__» _____ 2023 р.

ВИВЧЕННЯ ПОБУТОВОЇ ПОВСЯКДЕННОСТІ РАДЯНСЬКИХ
ГРОМАДЯН У ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ

Кваліфікаційна робота студента
групи ІГм-22
ступінь вищої освіти магістр
спеціальності 014.03 Середня освіта
(Історія)

Громова Валентина Павловича

Керівник кандидат історичних наук,
доцент Тарасов А.В

Оцінка:

Оцінка:

Національна шкала _____

Шкала ECTS _____ Кількість балів _____

Голова ЕК _____

Члени ЕК _____

ЗАПЕВНЕННЯ

Я, Громов Валентин Павлович, розумію і підтримую політику Криворізького державного педагогічного університету з академічної доброчесності. Запевняю, що ця кваліфікаційна робота виконана самостійно і не містить академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації. Я не надавав і не одержував недозволену допомогу під час підготовки цієї роботи.

Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають покликання на відповідне джерело.

Із чинним Положенням про запобігання та виявлення академічного плагіату в роботах здобувачів вищої освіти Криворізького державного педагогічного університету ознайомлений. Чітко усвідомлюю, що в разі виявлення у кваліфікаційній роботі порушення академічної доброчесності робота не допускається до захисту або оцінюється незадовільно.

Валентин Громов

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1 СТАН НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ТЕМИ	9
1.1 Історіографія проблеми	9
1.2 Джерельна база	17
1.3 Теоретико-методологічні основи дослідження теми «Вивчення побутової повсякденності радянських громадян в шкільному курсі історії»	23
Висновки до 1 розділу	27
РОЗДІЛ 2 ПОЛІТИЧНІ ЗМІНИ ТА ЇХ ВПЛИВ НА ПОВСЯКДЕННІСТЬ РАДЯНСЬКИХ ГРОМАДЯН (квітень 1985 — літо 1990 р.р.)	28
2.1 Спроби оздоровлення суспільно-політичного життя та криза компартійної системи	28
2.2 Умови соціально-побутового існування радянських громадян	32
2.3 Деідеологізації освіти протягом років перебудови	40
Висновки до 2 розділу	45
РОЗДІЛ 3 РОЗГОРТАННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ ТА ОСТАТОЧНА РУЙНАЦІЯ СРСР	47
3.1 Розвиток процесу самоорганізації суспільства: утворення неформальних організацій та формування Народного Руху України	47
3.2. Соціокультурні аспекти повсякденності радянських громадян	49
3.2.1. Здоров'я і фізична культура міського соціуму	49
3.2.2 Релігійний резонанс	63
3.3 Аналіз змін у проведенні свят, традицій та звичаїв у повсякденному житті радянських громадян у 1985-1991р.р.	67

3.4 Аналіз переосмислення поглядів на історію радянського періоду в шкільних навчальних програмах наприкінці 80-х – 90-х років ХХ століття	77
Висновки до 3 розділу	85
РОЗДІЛ 4 ВИВЧЕННЯ ПОБУТОВОЇ ПОВСЯКДЕННОСТІ РАДЯНСЬКИХ ГРОМАДЯН В ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ	87
4.1 Аналіз радянської повсякденності в шкільних підручниках історії 11 класу та досвіду вчителів	<u>87</u>
4.2. Розробка уроків. Вивчення повсякденності на прикладі шкільного курсу.....	90
Висновки до 4 розділу	95
ВИСНОВКИ	96
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	102
ДОДАТКИ	108

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Остання спроба реформування радянської системи стала відома як "перебудова" і увійшла до історії. Цілком природно, що деструктивні наслідки цієї спроби стали важливим аргументом для західних представників теорії модернізації, і вони вважали, що радянська система не піддається реформуванню.

Однією з ключових сфер досліджень є аналіз аспектів повсякденності в епоху Радянського Союзу. Цей період визначався таємничістю та неприємними подіями в історії українського суспільства. У наукових дослідженнях, орієнтованих на конкретно-історичний підхід, відводиться значна увага вивченню цієї теми, що сприяє розумінню впливу радянської системи на щоденне життя населення.

Під час періоду перебудови в СРСР загалом і в Україні зокрема, трансформаційні процеси привертали значну увагу західних дослідників, серед яких виділялися такі американські радянологи, як С. Коєн, М. Давидоу, С. Тальботт, Л. Морроу, М. Крамер, а також політологи з ФРН, такі як С. Біалер, Х. Брам, Г. Бухнер, А. Гайгес, Х. Хаусман, Х. Хемен і Е. Манделей.

У вітчизняній історіографії на цьому етапі важливою особливістю було те, що зазвичай не вивчалась специфіка перебудовчих процесів в Україні окремо. Зазвичай вважалося, що перебудова є загальносоюзним трансформаційним процесом, і тому події в Україні аналізувалися в контексті загальних змін в СРСР. Основна увага зосереджувалася на тому, як дії політичних суб'єктів в Україні сприяли чи заважали модернізаційному курсу на загальносоюзному рівні. Горбачовська модернізація та події перебудови, переважно, розглядалися з погляду наближення чи віддалення від мети -

незалежності України, особливо це було характерно для представників української діаспори.

Зрозуміло, що при такому домінуючому підході в історіографії, оціночні орієнтації були вкрай зсунуті, частина важливих аспектів просто не досліджувалася, і деформація понять відбувалася відповідно до політичної кон'юнктури (наприклад, зростання національної свідомості розглядалося як націоналізм, а бажання самостійно вирішувати свою долю - як сепаратизм).

Період 1985-1991 років, відомий як Перебудова, цікавий для дослідників тим, що радянське керівництво прагнуло за допомогою реформ в усіх сферах життя вивести країну із кризи та застою. За їхньою думкою, поліпшення умов життя радянських громадян мало сприяти підвищенню продуктивності праці. Під час Перебудови відбулися лібералізація суспільства, поява різноманітних політичних сил, відродження церкви та інші зміни. Однак реформи також призвели до зростання організованої злочинності, проблем алкоголізму та наркоманії, скорочення соціальних програм та аварії на Чорнобильській атомній електростанції. Досвід Перебудови залишається актуальним для сучасної України, оскільки відновлене керівництво держави повинно врахувати всі негативні моменти, які були характерні для цього періоду в історії. Зокрема, дослідження повсякденного життя під час Перебудови є важливим аспектом, який поки що залишається малодослідженим в українській історіографії.

Мета магістерської роботи полягає у дослідженні особливостей побутової повсякденності радянських громадян в шкільному курсі історії.

У відповідності до мети ми ставимо перед собою наступні **завдання**:

1. Вивчити, систематизувати та проаналізувати наукову історичну літературу з проблеми дослідження та зробити аналіз джерел з даної теми;
2. Проаналізувати політичні зміни та їх вплив на повсякденність радянських громадян та їх побут (квітень 1985 — літо 1990 р.р.);
3. Проаналізувати розвиток процесу самоорганізації суспільства: утворення неформальних організацій та формування Народного Руху України;

4. Дослідити умови соціально-побутового існування радянських громадян та деідеологізацію освіти протягом років перебудови
5. Охарактеризувати та проаналізувати соціокультурні аспекти повсякденності радянських громадян;
6. Провести аналіз переосмислення поглядів на історію радянського періоду в шкільних навчальних програмах наприкінці 80-х – 90-х років ХХ століття.;
7. Проаналізувати зміни у проведенні свят, традицій та звичаїв у повсякденному житті радянських громадян у 1985-1991р.р.;
8. Провести аналіз радянської повсякденності в шкільних підручниках історії 11 класу та розробити урок на прикладі шкільного курсу історії.

Об'єктом є повсякденність радянських громадян та процес навчання історії в школі.

Предмет дослідження – повсякденність радянських громадян в період "перебудови" та її вивчення в шкільному курсі історії.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період 1985-1991 рр. Нижня межа - початок Перебудови та прихід до влади М. Горбачова. Верхня межа – розпад СРСР та створення незалежної України.

Географічний регіон охоплюють територію сучасної України.

Методологічна основа дослідження базується на таких методологічних принципах як об'єктивність, історизм, системність, науковість, альтернативність, соціальний підхід, які дозволяють об'єктивно підійти до вивчення суспільно-політичних процесів, подій, явищ. Були використані також порівняльно-історичний, статистичний, описовий, аналітичний методи дослідження. Суттєве практичне значення відіграли методи історичної періодизації, проблемно-хронологічний, індуктивний та дедуктивний методи.

Кожен розділ магістерської роботи побудовано на дотриманні методу логіки у комплексі із загальнонауковими, які передбачають об'єктивний та

неупереджений опис і аналіз подій та явищ на основі науково-критичного використання різних джерел.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в розробці теми, яка не знайшла належного аналізу у науковій літературі. Вперше зроблено спробу комплексного дослідження соціально-побутових та культурних умов життя радянських громадян. Удосконалено та розширено характеристику актуальних процесів у соціально-побутовій сфері міського населення. Розглянуто такі негативні явища Перебудови, як алкоголізм, наркоманія та проституція.

Практичне значення дослідження полягає у можливості використання результатів дослідження для подальшої розробки даної проблематики. Результати дослідження можуть бути використані в роботі вузів, при підготовці спецкурсів, підручників та посібників з історії України.

Структура роботи зумовлена логікою дослідження, його метою і основними завданнями. Магістерська робота складається зі вступу, трьох розділів, дванадцяти підрозділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаної літератури.

РОЗДІЛ 1

СТАН НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ТЕМИ

1.1 Історіографія проблеми

Однією із важливих проблем у нашій історії є теоретичне узагальнення побутової повсякденності радянських громадян в шкільному курсі історії в період перебудови з 1985 по 1991 рік.

Мета нашого дослідження полягає у виявленні, систематизації і характеристиці основних досліджень щодо цієї проблеми. Ми також прагнемо з'ясувати, коли та як в українській історичній науці були початі та розвинуті дослідження обраної нами теми та узагальнити отримані результати.

У вітчизняних наукових працях, що досліджують щоденне життя в радянському суспільстві, провідні дослідники приділяють увагу не лише аспектам, пов'язаним з мешканням, одягом та харчуванням, але також трансформації у ментальній сфері. Аналізуються питання сприйняття політики радянської влади, гендерний аспект щоденності, дитяча історія та девіантна поведінка. Науковці приділяють увагу дослідженню щоденності конкретних соціальних груп радянської епохи, зокрема життя української інтелігенції в 20-х роках ХХ століття (О. А. Коляструк), особливості щоденного життя та світогляду селянства (В. Даниленко, П. М. Тригуб, В. О. Марочко), міського населення (Н.І. Коцур, М.В. Борисенко, З. Г. Лихолобова), номенклатури як особливої соціальної групи (М. Дорошенко) та життя студентів у 20–30-х роках ХХ століття (В. Прилуцький, О. Рябченко). Ці дослідження висвітлюють важливі аспекти радянської щоденності і сприяють глибшому розумінню минулого України [25; 41; 44].

Протягом тривалого часу історію як науку та навчальний предмет розглядали як конкретну сукупність визначальних подій, явищ, ідеологій, політичних систем та діяльності видатних особистостей. Зазвичай історики

ігнорували історію звичайних людей, їхні умови життя та щоденні турботи, і це не було об'єктом наукових досліджень або вивчення в освітніх закладах. У середині ХХ століття в історичній науці стався один із найрадикальніших поворотів — оберт у бік розгляду Людини як суб'єкта історії. Дослідники минулого звернули увагу на умови та спосіб життя звичайних людей в різні історичні періоди, а саме на їхню повсякденність.

Вивчення історії повсякденності на уроках історії передбачає аналіз умов життя, праці та відпочинку (побуту, умов проживання, раціону харчування, способів лікування, соціальної адаптації), а також факторів, які впливають на формування свідомості та норм поведінки, соціально-політичні уподобання тощо переважної більшості населення («пересічних людей») в певний історичний період. Для історії повсякденності характерним є також її міждисциплінарний зв'язок із такими науками, як соціологія, психологія, антропологія, культурологія, етнологія та інші.

Новий підхід у методології історії, що відомий як "історія повсякденності", пов'язують із діяльністю французьких істориків школи "Анналів" – М. Блока, Ф. Броделя, Л. Февра. Ці представники школи "Анналів" ставили під сумнів традиційний підхід до розкриття історичних процесів на основі державних документів та, відмовившись від цього, створили фундаментальні твори, що відображали матеріальні цивілізації людства з найдавніших часів до сучасності. Їхні дослідження відкрили динаміку щоденного життя звичайних людей: як вони працювали, забезпечували себе їжею, одягом тощо; що вони їли і пили (з включенням кулінарних рецептів, описів сервірування столів, цін на продукти і товари для повсякденного вжитку); як жили багаті і бідні; як виглядали будинки та вулиці міст і сіл; як відбувалася торгівля (з конкретними описами ринків і ярмарків); як люди відпочивали, як змінювалася мода в одязі; як функціонували заводи і фабрики, транспорт, банки, торговельні товариства і компанії, а також як взаємодіяли

держава та її громадяни, і як працював механізм ринкової економіки (який взагалі не збігався з капіталізмом) і багато іншого [1; 48; 57].

В. Сарбей висловив прагнення створити подібну фундаментальну роботу з історії українського народу, яка б не лише висвітлювала історію, але й розкривала духовний світ предків. Але на сьогодні в Україні така робота не створена. Українська історична наука продовжує залишатися під впливом стереотипів марксистської історіографії, яка надавала перевагу політичній історії, соціально-економічним факторам, історії воєн, дипломатії, партії тощо. Однак все це — не історія людей. Політична історія — це історія еліти. Що ж, що ж тоді призначено багатомільйонному народові? Здається, відоме вираження "бути гвинтиком або нулем" виходить за рамки дійсності (адже, за словами пролетарського поета, людина без партії — ніщо, нуль).

Для аналізу викладання вітчизняної історії в школах і вузах важливо розпочати спостереження з позиції, яка визначалася півтора десятиліття тому. Для розуміння сучасних проблем необхідно оцінити шлях, який був подоланий.

В історії періоду "перебудови" Горбачова ключовим був 1988 рік. Точно тоді процес "перебудови", спочатку вищевказаний згори, почав еволюціонувати в революційний процес. Ці зміни спочатку відбулися в країнах Центрально-Східної Європи, а потім охопили багато національних республік, включаючи Україну, які мали союзний чи автономний статус. Компартійне керівництво, яке керувало як з Союзу, так і національним рівнем, було змушене поступово відступати від встановлених десятиліттями порядків, узгоджуючись з громадськістю щодо демократизації суспільства. Україна, серед інших, активно рушила в напрямі радикальної реформи освіти, щоб дати їй національний характер [11].

У 60-70-і роки та в першу половину 80-х років загальноосвітні та вищі навчальні заклади в Україні пройшли інтенсивну русифікацію. Аналіз післявоєнних переписів населення вразив керівників Кремля, оскільки вони осознали, що росіяни скоро стануть меншістю в своїй країні. Щоб виправити

це, було важливо русифікувати українців і білорусів, і школа виступала ключовим інструментом для цього.

Русифікація української школи мала різні аспекти, зокрема, вивчення історії СРСР в загальноосвітній школі, приховуючи історію Росії. В багатьох українських вузах були знищені кафедри історії України, оскільки спросу на цю спеціальність в загальноосвітній школі не було. Формально історія України представлена у викладанні, але навчальні програми розглядали її як додатковий предмет, що вивчає історію краєзнавства, приділяючи їй всього 30 годин. Громадськість почала протестувати проти такого підходу до викладання вітчизняної історії, вимагаючи, щоб нове покоління знало справжню історію свого народу в її правдивому вигляді, а не фальсифікованому. Багато людей осознали, що вони відокремлені від досягнень дореволюційної української історіографії, яка відіграла ключову роль у створенні передумов для національно-визвольної боротьби та становлення держави на початку ХХ століття. Одночасно з цим, зростало усвідомлення того, що сучасне покоління не має повноцінного розуміння історії радянського періоду, що могло б допомогти в осмисленні актуальних проблем.

Керівництво Компартії України виявило та адекватно оцінило активізацію суспільно-політичної діяльності внаслідок вивчення вітчизняної історії. Якщо не вистачало сил для приглушення цієї активності, то її слід було взяти під контроль. На пленумі ЦК Компартії України у жовтні 1988 року перший секретар В. Щербицький відзначив, що суспільствознавчі дослідження недостатньо відображали актуальні потреби життя, а робота з вивчення "білих плям" історії ведеться не дуже енергійно і не дуже координовано [6].

З метою виконання цього завдання апаратні працівники ЦК КПУ розглянули питання розробки республіканської програми розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення та пропаганди історії УРСР. У цьому документі вказувалося, що вивчення історії УРСР в учбових закладах не

відповідає сучасним вимогам і не сприяє формуванню у учнів цілісного уявлення про давню і сучасну історію України.

У лютому 1989 року була прийнята постанова ЦК КПУ про формування республіканської програми розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення та пропаганди історії УРСР на 1991-2000 роки. Для цього була утворена координаційна комісія під керівництвом віце-президента АН УРСР І. Лукінова, яка отримала завдання протягом півроку розробити заходи щодо розвитку історичних досліджень, полегшення доступу до архівних джерел, видання та перевидання документів і творчої спадщини визначених істориків.

Затвердження цієї програми ЦК Компартії України слугувало спробою утримати ініціативу в своїх руках у справі, яка особливо хвилювала громадськість. Однак умови в Україні різко розвивалися, і попередні розрахунки виявилися непрочитаними. Незважаючи на те, що я, як вчений секретар координаційної комісії, свідчу про те, що апарат ЦК ніколи не втручався в роботу вчених та професорів, у липні 1990 року Політбюро ЦК КПУ схвалило проект у тому вигляді, який був представлений комісією.

В лютневій постанові ЦК КПУ 1989 року були визначені конкретні заходи у галузі викладання вітчизняної історії, такі як виділення окремого предмету "Історія УРСР" у школах, збільшення кількості шкіл з поглибленим вивченням історії, введення курсів історії України у вищих навчальних закладах, організація підготовки фахівців з історії України та видання нових підручників і книг для читання з вітчизняної історії. Відповідні міністерства та Інститут історії АН УРСР почали спільну роботу в цьому напрямку [12, с.102].

Щодо завершення обговорення питання універсального підручника з історії України, важливо відзначити, що в цьому контексті виник і важливий двотомник "Історія України: нове бачення", який був випущений у 1995 році (том 1) та 1996 році (том 2) видавництвом "Україна" під редакцією академіка НАН України Валерія Смоля. Авторський колектив цього підручника об'єднав багатьох вчених, які спеціалізувалися на різних хронологічних періодах. Вони

володіли глибоким знанням архівів і розробили концепції, які суттєво відрізнялись від радянських. Окрім цього, однотомний варіант цього підручника під назвою "Історія України. Навчальний посібник" був виданий тричі видавництвом "Альтернативи" (1997, 2000, 2002) і не залишив жодних шансів підручнику О. Субтельного (що був архівно необґрунтований).

При визнанні внеску вітчизняних вчених у процес державотворення, майбутні історики повинні високо оцінити діяльність академічного Інституту історії України у створенні навчально-методичної бази для середньої школи. На той момент вже була розвинена мережа науково-дослідних установ АПН, і в кінці 80-х років у структурі міністерств шкільної та вищої освіти діяли невеликі лабораторії.

Починаючи з 1989/1990 навчального року, курс історії України став самостійним предметом. Тепер його викладали паралельно із історією СРСР та загальною історією у чотирьох старших класах загальноосвітньої школи на тривалість 102 години. Кількість годин збільшилася в 3,5 рази порівняно з попереднім періодом, хоча історія СРСР залишалася профільним предметом. Додаткові години повинні були забезпечити не підручники (часу на їхнє підготування було недостатньо), а матеріали для існуючого підручника.

У країні розгорталася друга кампанія десталінізації, завдяки якій історія міжвоєнного періоду суттєво змінювалася, отримуючи нові обриси. Щоб вчителі могли викладати історію не лише за газетними вирізками, Міністерство освіти звернулося до вчених Інституту історії з проханням оперативно підготувати матеріали до нового навчального року. Видавництво "Радянська школа" випустило 900 тис. примірників брошури С. Кульчицького і Ю. Курносова "Історія Української РСР. Матеріали до підручника для 9-10 класів середньої школи" (українською та російською мовами) в 1990 році. Анотація вказувала, що ці матеріали замінюють розділи діючого підручника, в яких викладені основні проблеми історії радянської України 20-х, 30-х і початку 40-х років.

На запитання Міністерства освіти УРСР Інститут історії АН УРСР розробив у 1990 році нову програму з історії України для 8-11 класів загальноосвітньої школи. Авторами її були керівники відповідних відділів інституту - В. Смолій, В. Сарбей, С. Кульчицький, М. Коваль і Ю. Курносів. На основі цієї програми було написано два підручники Г. Сергієчка, В. Смолія та В. Сарбея, С. Кульчицького, М. Ковалю і Ю. Курносова в 1990 році. Попередні підручники мали назву "Історія Української РСР". Тепер їх назва змінилася на "Історія України". Між виданнями підручника чотирьох авторів українською (в травні 1991 році) і російською (в липні 1991 році) мовами змінилася назва видавництва: "Радянська школа" стала "Освітою" [38; 47].

Друкарні виготовили 760 тис. копій підручника, проте на момент друку він вже повністю застарів. Україна стала незалежною країною, і відповідно підручник більше не відповідав програмі. З осені 1991 року Міністерство освіти радикально перебудувало структуру історичної освіти в школі. Були введені два окремі курси історії: всесвітня і вітчизняна. Вивчення історії України тепер починалося в 7-му класі і закінчувалося в 11-му.

В радянській історіографії питання про історію повсякденності, як окремий напрям досліджень, загалом не вивчалось. Навіть хоча соціально-економічний аспект цієї проблематики вражав на історіографічний відділ радянської епохи, можна виділити два періоди: 1) з березня 1985 по грудень 1986 року; 2) з січня 1987 по серпень 1991 року. У першому періоді науковці слідували вказівкам партії, порівнюючи досягнення в різних сферах соціального забезпечення з попередніми роками. Січневий пленум ЦК КПРС 1987 року підштовхнув дослідників висловлювати більше критичних поглядів і переосмислювати історію. Після радянського періоду праці характеризувалися незаангажованістю.

Валентин Попович, будучи першим заступником голови Держплану УРСР, висвітлив соціально-економічний розвиток УРСР у четвертому році 12-ї п'ятирічки, зосередившись на окремих аспектах побутово-економічного

характеру. Сергій Косуха описав обряди трудового колективу та професійні свята, через які здійснювався виховний вплив на робітничий клас УРСР. Віталій Ковтун і Анатолій Степаненко, вивчаючи урбанізаційні процеси в СРСР, висновують, що найбільш швидкими темпами розвивались Київ, Харків, Одеса і Донецьк [30].

Посеред негативних явищ радянського урбанізму виділяли зростання аварійності житлового фонду та великий відсоток комунального житла. В 1980-х роках в УРСР в сфері обслуговування виникла парадоксальна ситуація: з одного боку, зростала потреба населення в сервісних послугах, а з іншого боку, попит на них різко впав, оскільки населення не мало коштів для їх отримання. З 1987 року почали діяти кооперативи, які пропонували ефективніші та якісніші послуги ніж державні установи. Велику популярність серед містян отримали кооперативи, які займались ритуальними послугами, ремонтом техніки та іншими видами обслуговування.

Сергій Колтунюк, вивчаючи культуру та атеїзм в період радянської Перебудови, приходять до висновку, що населення в цей період перейняло численні традиції Заходу, такі як музика, мода, спорт і інші. Перебудова частково зм'якшила обмеження у релігійній сфері, але атеїзм залишався домінуючим у державі. Павло Орлик також звертає увагу на радянські традиції, свята та обряди, вважаючи, що через свята влада намагалась об'єднати народ і виховати в ньому почуття патріотизму та любові до Батьківщини.

Отже, вивчення історії повсякденності, на думку авторів, стає можливим завдяки застосуванню системи творчих та дослідницьких завдань, що включають різні типи історичних джерел. Великою ефективністю виявляються навчальні проекти, спрямовані на вивчення повсякденного життя в різні історичні періоди, оскільки вони дозволяють учням застосовувати свої знання та навички у реальних ситуаціях [43].

Автори вказують на те, що включення історії повсякденності до шкільних підручників історії розширює уявлення учнів про минуле та дає їм можливість

переглядати життя звичайних людей у різні історичні епохи. Це допомагає учням відчувати атмосферу різних періодів, розуміти, як люди жили, працювали, навчалися, спілкувалися та розважалися. Вивчення історії повсякденності також сприяє наближенню до конкретної людини та розумінню системи суспільних цінностей.

1.2 Джерельна база

Вивчення та висвітлення історії становлення, розвитку, трансформації побутової повсякденності радянських громадян в період Перебудови 1985-1991 рр стало можливим завдяки використанню різних за походженням документів та матеріалів, що складають джерельну базу дослідження.

Джерела, які були використані, можна розділити на кілька груп. Перша група включає в себе Конституцію України, законодавчі акти і нормативно-правові документи, видані вищими органами державної влади України, такими як Верховна Рада, Кабінет Міністрів, і Укази Президента України. Ці документи створюють правову основу суспільства і регулюють діяльність громадських організацій в Україні. З цієї першої групи джерел можна виділити дві підгрупи [52, с.86]:

1. Закони та нормативно-правові акти, які визначали правовий статус і повноваження громадських організацій у 1985-1991 роках. До жовтня 1990 року порядок утворення та діяльність громадських організацій регулювався законами та правовими актами початку 30-х років ХХ століття, які обмежували громадську ініціативу, не враховували темпи суспільних змін та захищали тоталітарну владу. Процес демократизації та політика гласності, які почалися під час перебудови, сприяли становленню та розвитку неформального руху та призвели до необхідності суттєвої переробки законодавства щодо діяльності громадських об'єднань.

2. Правові документи, які регулювали процес створення громадських організацій в умовах незалежної України. Основним серед них є Закон України "Про об'єднання громадян", а також постанови Уряду, які визначали порядок

легалізації об'єднань громадян та реєстрації їх символіки. Дослідник проаналізував нормативно-правові акти, які надавали перевагу окремим видам громадських організацій.

До другої групи джерел відносяться матеріали, які зберігаються у державних архівах, збірки документів та матеріали поточних архівів громадських організацій. Архівні матеріали надають найбільше повної інформації щодо повсякденного життя мешканців міст. Це матеріали, які зберігаються у Центральному державному архіві вищих органів (ЦДАВО) та Центральному державному архіві громадських об'єднань (ЦДАГО). Документи загальнодержавного значення дозволяють провести аналіз основних змін у повсякденному житті населення УРСР у період з 1985 по 1991 роки. Наприклад, у Фонді 2 (опис 15) ЦДАВО можна знайти матеріали листування між Радою Міністрів УРСР та союзними, республіканськими та обласними організаціями щодо будівництва та ремонту житлового фонду УРСР, а також щодо організації громадського харчування.

У Фонді 1 ЦДАГОУ ф.1. (опис 32) доступні інформаційні матеріали відділу соціально-економічного профілю Центрального Комітету Комуністичної Партії України [46, с.17]. Слід зауважити, що архівні документи з епохи СРСР відображали офіційну лінію комуністичної партії і можуть містити обмеження у розкритті реальної ситуації в окремих аспектах повсякденного життя. Критика радянської влади майже відсутня, і проблеми в різних сферах сприймаються як невдала політика місцевої влади, а не недоречності центрального апарату. Архівні матеріали багаті на інформацію щодо розвитку громадського транспорту у містах УРСР, організації медичного обслуговування, розваг та дозвілля населення Союзу. Аналізуючи ці архівні документи, можна знайти інформацію про будівництво житла, скорочення збройних сил, ліквідацію аварії на Чорнобильській атомній електростанції. Також архівні матеріали розкривають діяльність кооперативів та функціонування культурної сфери.

Значне місце в дослідженні приділяється опублікованим матеріалам. До них відносяться матеріали XXVII-го з'їзду КПРС у 1986 році, на якому були ухвалені рішення щодо Перебудови, впровадження нових механізмів у соціально-економічній сфері, плюралізму та багатьох інших аспектів [39]. У роботі також використовуються статистичні щорічники УРСР за 1990 та 1991 роки, де міститься інформація про виробництво окремих товарів, рівень заробітної плати, динаміку промислового виробництва та показники аграрного сектору [43]. У грудні 1988 року була прийнята Постанова Ради Міністрів СРСР щодо продажу державного та суспільного житлового фонду громадянам СРСР [47].

Опубліковані законодавчі акти дозволяють провести аналіз впливу проведених реформ на різні сфери повсякденного життя.

Основна маса архівних матеріалів і документів, які є необхідними для проведення наукового дослідження, обговорення на обґрунтовану дискусію і формулювання обґрунтованих висновків, зосереджена в Центральному Державному Архіві Громадських Організацій України (фонд 1 "ЦК Компартії України" та фонд 7 "ЦК ЛКСМУ України"). У процесі підготовки магістерської було проведено наступний аналіз:

1. Офіційні документи структур Компартії та Ліги комуністичної молоді (протоколи засідань Політбюро ЦК КПУ, довідкові матеріали для виступів керівників КПУ, протоколи Секретаріату ЦК ЛКСМУ та бюро ЦК ЛКСМУ, матеріали з'їздів, конференцій, пленумів ЦК ЛКСМУ, обкомів та Київського міськкому ЛКСМУ).

2. Інформаційно-аналітичні документи (інформація від ЦК КПУ до ЦК КПРС, звіти обкомів КПУ, Київського міськкому КПУ про виконання постанов ЦК КПУ, звіти про суспільно-політичну ситуацію в республіці, підготовлені відділами ЦК КПУ, результати соціологічних досліджень, аналіз діяльності опозиційних об'єднань, що були проти КПУ).

3. Матеріали державних установ і громадських організацій, які не контролювалися КПУ (статути, програми, заяви, декларації, матеріали з'їздів та конференцій, виступи представників опозиції).

4. Матеріали, які стосуються громадських організацій, які не перебували під впливом КПУ (статути, програми, заяви, декларації, матеріали з'їздів та конференцій, виступи представників опозиції).

Загострення міжнаціональних конфліктів в СРСР наприкінці 80-х років ХХ століття змусили Центральний Комітет Компартії України (ЦК КПУ) приділити більше уваги дослідженню національно-культурних потреб національних меншин України. У фонді 1 (опис 32) Центрального Державного Архіву Громадських Організацій України (ЦДАГО України) зберігаються документи, які включають пропозиції Інституту соціальних і економічних проблем зарубіжних країн щодо проблем міжнаціональних відносин. Також там є робочі матеріали Товариства угорської культури Закарпаття. В архіві зберігається інформація від Антисіоністського комітету радянської громадськості щодо створення єврейських культурних товариств в Україні, довідки про ситуацію в національно-культурних об'єднаннях республіки, а також про Курултай кримськотатарського народу. Також в архіві є доповідні записки Президії Верховної Ради УРСР та Ради Міністрів УРСР, які свідчать про зростання уваги державних структур до прав національних меншин республіки.

Дослідження архівних джерел свідчить, що з'явлення громадсько-політичних організацій, які не підпорядковувалися Компартії, загострення політичної боротьби між національно-демократичними організаціями та правлячою партією в 1989-1991 роках змусило керівництво Компартії України шукати нові форми та методи взаємодії з громадськими організаціями. Відбувалися зміни у структурі апарату партійних комітетів Компартії республіки, посилювався централізований контроль за обласними управліннями Міністерства Внутрішніх Справ, телебаченням та

радіомовленням. Багато матеріалів свідчать про участь працівників апарату ЦК КПУ в створенні сателітних громадських об'єднань.

В заключній черзі, третю категорію джерел складають періодичні видання, такі як «Ізвестія ЦК КПРС» (1989-1990 роки), «Червоний прапор», «Шлях Ілліча», «Слава Севастополя». Внаслідок процесу Перебудови відбулася перетворення багатьох редакцій періодичних видань, хоча преса продовжувала залишатися органом радянської пропаганди. Вони виділяли значну частину свого друкованого простору для публікацій з партійних та економічних питань. Якщо влада й критикувалася, то це робилось місцево, майже не звертаючи увагу на побутові аспекти [42].

Важливо відзначити, що після 1988 року в цих виданнях з'явилася інформація про організовану злочинність та матеріали про війну в Афганістані. Були створені рубрики, в яких кожен читач міг висловити власні думки. Ці газети дозволяли крізь призму їхніх сторін розглядати різні аспекти повсякденного життя та проведення дозвілля.

Крім цього, при написанні дослідження були використані спогади жителів УРСР, які стали свідками численних подій.

У ієрархії джерел, яка є стандартною, важливими були оригінальні офіційні документи, що безпосередньо пов'язані із сучасними подіями, фактами або ідеями. Вони вважаються найбільш достовірними та інформативними, оскільки знаходяться "найближче" до часу та місця подій, що піддаються аналізу. Історики традиційно надають їм перевагу. Архівні фонди містять документи різних державних та урядових установ, політичних партій, громадських організацій, товариств і об'єднань. Ці документи формувалися відповідно до офіційних вимог і стандартів, проте багато аспектів реальності не відображено через відсутність офіційної важливості, яка не враховувала деякі аспекти та цінності. Такі документи надають офіційну перспективу на події та процеси, відображають історичні події у відповідності з рекомендаціями, постановами, резолюціями, циркулярами, наказами та іншими. Історик

повсякденності повинен усвідомлювати, що до архівів радянського періоду потрапляли в основному документи відповідних управлінь, державних установ та громадських організацій, що не завжди відображало точку зору безпосередніх учасників та не давало конкретної характеристики реакції або типізації. Ці документи мали загальний характер [22, с.3].

Але при дослідженні повсякденного життя різних соціальних груп у конкретні періоди історії, історик не може обійти подібних "цеглин" – фактів. Наприклад, неможливо досліджувати рівень матеріального забезпечення без офіційної інформації про зарплату, пенсії, премії та інші соціальні виплати, а також про споживчий кошик. Також не можна вивчати дозвілля без офіційної інформації про кількість театрів, кінотеатрів, клубів, а також без статистики відвідування бібліотек, музеїв, спортивних секцій та інших культурних закладів. При цьому фізичний стан, самопочуття і здоров'я суспільства залишаються поза належним висвітленням без офіційних відомостей про мережу лікарень, медичних пунктів, аптек, санаторіїв і інших медичних закладів.

Оскільки повне розуміння історії повсякденності передбачає використання різноманітних міждисциплінарних підходів і концепцій, джерельна база повинна включати не лише виключно історичні документи, а й свідчення, отримані з етнографії, соціальної психології, культурології та інших галузей.

Таким чином, вивчення та висвітлення історії становлення, розвитку, трансформації повсякденності радянських громадян та номенклатури в період Перебудови 1985-1991 рр знайшла своє відображення у архівах та опублікованих документах, які доповнюються матеріалами Держкомстату України, періодичних видань та даними соціологічних досліджень. Отже, проаналізована нами джерельна база є ключовою для проведення дослідження і дозволяють отримати всебічну інформацію щодо визначення та аналізу суспільно-політичних подій у вказаний період.

1.3. Теоретико-методологічні основи дослідження теми «Вивчення побутової повсякденності радянських громадян в шкільному курсі історії»

Сучасні тенденції в галузі історії настійно вказують на необхідність розробки нових теоретичних і методологічних підходів для вивчення історичних процесів в Україні. В історичній науці нашої країни зміни методологій, принципів та ідейних основ відбувалися неодноразово. Зазвичай це відбувалося шляхом адміністративних рішень, що зараз також має свої негативні наслідки. Історики звикли до отримання "вказівок" через партійні рішення, публікації в газетах, виступи вождів, наради ідеологічного активу тощо. Сучасний методологічний перегляд повинен відбуватися за іншим сценарієм, через інтелектуальну здатність фахівців освоювати нові теорії, принципи і методи науки, а також різноманітні жанри історичних творів. Головною передумовою для цієї внутрішньої методологічної перебудови є подолання тоталітарного стилю мислення, який допускає лише чорно-біле усвідомлення та однолінійність думок. Замість заявленого переосмислення історичного минулого відбувається проста перестановка знаків: герой стає зрадником (і навпаки), націоналіст – патріотом, інтернаціоналіст – шовіністом тощо. Важливо підтримати думку професора А. Епштейна з Харкова, який стверджує, що "вихід із кризи історичного мислення вимагає зосередження на розробці питань теорії історичного знання (цю частину історичної науки часто називають епістемологією) ... Сьогодні історіософія повинна рішуче витіснити фактографію. Пошук нових фактів слід продовжувати, але на першому плані повинно бути їх осмислення". Переосмислення історії повинно розпочинатися з теоретичних основ самого предмета історичної науки, її функцій, принципів, основних напрямів тощо [20, с.7-9].

До 20-х років ХХ століття вітчизняна історична думка, за думкою професора Н. Яковенка, ішла паралельно з заходовими тенденціями, але подальше поділ нас від Заходу визначив "залізний занавіс". Там відбулося

значуще переосмислення світогляду, тоді як у нас залишилась мислительна парадигма кінця ХІХ століття з коригуванням під "марксизм-ленінізм". У той час, коли в радянській історіографії вже було утверджено матеріалістичний принцип розуміння історії (економічний монізм), західні філософи критикували його за однобічність та обмежені погляди на історію. Наприклад, німецький історіософ Г. Ріккерт вказував, що матеріалістичне розуміння історії навчає, що здоровий соціальний розвиток неможливий без економічної бази, проте він різко виступав проти абсолютизації цінностей пролетаріату в економіці. Г. Ріккерт підтримував ціннісний підхід до історії та закликав до всебічного розуміння її шляхом вивчення повсякденного життя і застосування психологічних досліджень. Історія повсякденності, яка визначається як методологічний підхід, стає невід'ємною частиною всебічного розуміння історії, що неможливо без вивчення конкретних аспектів соціального життя, настроїв, побуту та психологічних аспектів пересічних громадян [34].

Вітчизняна історична наука попереджає від вузькоглядного, економіко-політичного розуміння історії, а також від спрощеного погляду на історію повсякденності, що не обмежується вивченням побуту, житла чи одягу. Згідно думки відомого російського філософа історії Л. Карсавіна з 1923 року свідчать про критику широкого використання терміну "історія" і вказують на недоліки досліджень, які виключають матеріальні об'єкти з історичного контексту. Л. Карсавін пропонує методологічний підхід до дослідження історії повсякденності, вказуючи на те, що матеріальне саме по собі не має значення, але завжди є символічним і важливим для розуміння історії. Побут і матеріальні умови повсякденності відображають моральний стан суспільства, його релігійні та естетичні погляди, а також соціально-економічний лад. Історія повсякденності означає процес гуманізації побуту, психологізацію щоденного життя та вивчення ставлення людини до побутових проблем, влади, держави та суспільства через особистісний сприйняття умов життя. Такий підхід надихає

істориків досліджувати конкретні аспекти соціального життя, настроїв та побутових умов, щоб зрозуміти гуманність чи антигуманність суспільства.

Якщо мова йде про методологічні засади дослідження, то також варто звернутися до таких принципів, як об'єктивність, історизм і системність. Принцип історизму вимагає розглядати всі історичні факти, події та явища у контексті конкретного історичного середовища та їхнього розвитку з плином часу. Аналізуючи повсякденне життя мешканців УРСР, автор ставив перед собою завдання висвітлити еволюцію матеріального та соціокультурного забезпечення містян, а також вплив релігійних відносин на радянські традиції та свята [44, с.43].

Принцип об'єктивності передбачає критичне ставлення до усталених традицій, концепцій, ідей та теорій. Застосування цього принципу дозволило врахувати основні фактори, що вплинули на життя мешканців УРСР.

Велике значення в даному дослідженні має принцип міждисциплінарності, який залучає досягнення інших наук. У ході написання дослідження було використано матеріали статистичних досліджень та дані економіки та соціології. Дані економіки охоплюють показники промислового виробництва та динаміку розвитку аграрного сектору. Дані соціології включають результати опитувань громадян СРСР щодо якості побутових послуг [12, с.103].

Принцип системності дозволяє послідовно включити результати окремих частин дослідження в єдину картину.

Для більш глибокого аналізу та порівняння змін у житті сільського та міського населення в період Перебудови та роки, що передували цьому періоду, використовувався порівняльно-історичний метод. Статистичний метод дозволяє прослідкувати динаміку змін у кількісних показниках в забезпеченні побутових та культурних потреб населення. Описовий метод дозволив детально висвітлити побутовий та культурний аспекти життя мешканців УРСР.

Загалом, методологія даного дослідження дозволила докладно розглянути різні аспекти повсякденного життя мешканців УРСР у період Перебудови та оцінити їх вплив на всі сфери суспільного життя.

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Період перебудови – загальна назва сукупності політичних і економічних реформ, що проводилися в СРСР у 1985–1991 роках. Складові частини Перебудови: у внутрішньополітичній сфері — політика гласності та демократизація суспільного життя; в економіці — введення елементів ринкових відносин; у зовнішній політиці — відмова від надмірної критики так званого капіталістичного ладу, значне поліпшення відносин зі США та демократичними країнами Західної Європи, визнання пріоритету загальнолюдських цінностей і глобальних світових проблем. До початку 1990-х років Перебудова призвела до загострення кризи в усіх сферах життя суспільства, що спричинило ліквідацію влади КПРС і розпад СРСР.

Повсякденність – те, що буває кожного дня, щодня; щоденність.

Криза – розлад, занепад, загострення (політичних, економічних, соціальних) суперечностей

Трансформація – зміна, перетворювання виду, форми, істотних властивостей чого-небудь.

Гласність – перехід від тотального контролю держави та однодумства суспільства до свободи слова. У вітчизняному виконанні гласність включала два аспекти: забезпечення відкритості та доступності діяльності партійних і державних установ, а також існування обмеженої інформаційної свободи.

Висновки до 1 розділу

Подання історії повсякденності у шкільних підручниках історії розширює розуміння минулого учнів, даючи їм можливість побачити, як звичайні люди

жили, працювали, навчалися, спілкувалися та розважалися у різні історичні періоди. Це сприяє наближенню та усвідомленню образу епохи через конкретну людину, а також розумінню системи суспільних цінностей. Такий підхід сприяє розвитку емпатії та усвідомленню соціальних та культурних змін протягом історії, а також формує критичне мислення учнів, допомагаючи їм аналізувати інформацію та робити об'єктивні висновки. Підкреслення повсякденного життя також сприяє збереженню культурної спадщини та формуванню громадянської свідомості, висвітлюючи значення традицій, звичаїв та інших аспектів повсякденності для різних народів і громад.

Більшість наукових досліджень, проведених в радянському та пострадянському періоді, концентруються на аналізі окремих аспектів повсякденного життя радянських громадян, а не на його комплексному вивченні.

Дослідники зосереджуються на детальному аналізі системи харчування, свят, та традицій радянських громадян в період Перебудови, приділяючи особливу увагу особливостям цього періоду. Важливими вченими, чії праці варто відзначити, є Ю. Бардашевська, В. Головка, Ю. Каганов, Ю. Латиш, О. Радченко, О. Ямбурко.

Розглядаючи джерельну базу дослідження, ми відділили три групи джерел – 1) матеріали архівів України, 2) опубліковані матеріали (статистичні та довідкові матеріали, законодавчі акти), 3) періодичні видання.

Було використано такі принципи дослідження, як об'єктивність, історизм і системність. Принцип історизму вимагає розглядати всі історичні факти, події та явища у контексті конкретного історичного середовища та їхнього розвитку з плином часу.

РОЗДІЛ 2

ПОЛІТИЧНІ ЗМІНИ ТА ЇХ ВПЛИВ НА ПОВСЯКДЕННІСТЬ РАДЯНСЬКИХ ГРОМАДЯН (КВІТЕНЬ 1985 — ЛІТО 1990 Р.Р.)

2.1 Спроби оздоровлення суспільно-політичного життя та криза компартійної системи

У середині 1980-х років, криза в тоталітарній системі в СРСР досягла свого піку, стаючи системною та все поширеною. Економіка країни, як вказувалося, вичерпала можливості для подальшого екстенсивного росту. Темпи економічного зростання різко спадали і стали практично непомітними. Централізована адміністративно-командна система управління економікою повністю вичерпала свій потенціал [14, с.113].

Система зовнішнього тиску вже не функціонувала, і працівники були позбавлені будь-яких реальних стимулів для продуктивної праці. Країна несла величезні витрати на військово-промисловий комплекс, підтримку прорадянських режимів та сил у світі.

Провал політики економічного "прискорення", обраної партійно-державним керівництвом СРСР у галузі економіки, призвів до висновку московських реформаторів, що при незмінних соціально-економічних відносинах і відсутності реальних кроків у напрямку хоча б мінімальної демократизації суспільства, досягнення рівня розвинутих західних країн стає неможливим. З'явилася ідея "поглибленої перебудови", але влада рухалася цим шляхом дуже обережно.

Так, лише в кінці 1986 року поступово почали випускати політв'язнів. Характерно, що ті, які були репресовані за "антирадянську діяльність" в Україні, випускалися на волю пізніше, ніж російські дисиденти. Зазвичай їм пропонували написати прохання про помилування як умову для звільнення.

Розуміння необхідності "глибокої перебудови" було підтверджено рішенням пленумів Центрального Комітету Комуністичної Партії Радянського Союзу, які відбулися у 1987 році, а також виступами Михайла Горбачова та інших лідерів партії та держави, а також статтями видатних економістів, філософів та публіцистів. Зміни, які відбувалися в СРСР, почали називати "революційними". В цьому контексті почалося інтенсивне переосмислення

історичного минулого, критичний аналіз соціально-економічної системи, створеної в СРСР. На червневому пленумі ЦК КПРС у 1987 році було визнано, що існуюча концепція "розвинутого соціалізму" більше не працює.

На сторінках науково-публіцистичних видань, переважно в московських, радянська система стала описуватися як "казармений, державний соціалізм", "напівфеодальний", а іноді просто як "феодальний соціалізм", який застосовувався за допомогою методів тиску та репресій. В результаті економіка СРСР вже не могла конкурувати з західними країнами.

Михайло Горбачов був добре свідомий необхідності радикальних реформ у системі для подальшого розвитку СРСР. Згідно з його планом, ці реформи повинні були охопити п'ять головних сфер суспільства: економіку, внутрішню і зовнішню політику, соціальну сферу і ідеологію. Головною метою було перехід від екстенсивних методів господарювання до інтенсивних, демократизація суспільства та управління, завершення "холодної війни" і будівництво європейського дому, підвищення життєвого рівня і культурного розвитку населення, припинення цензури, вільне вираження громадянської думки тощо [13, с.145].

Теоретично ідеї перебудови мали шанс на втілення, але реалії виявилися набагато складнішими, ніж сподівалися її ініціатори та їхні прихильники. Реформи не були чітко визначені, і говорилося про "прискорення", "удосконалення", "оновлення", "повернення до ленінських принципів" та інше. Реформатори з самого початку не мали за мету повне видалення тоталітарного режиму.

Процес перебудови пройшов через чотири фази у своєму розвитку. З березня 1985 року до січня 1987 року, основним гаслом було "більше соціалізму". З 1987 по 1988 рік, основною ідеєю стала "більше демократії". У період з 1989 по 1990 рік, спостерігалось розмежування і розкол серед провідників перебудови. У 1991 році відбулася перемога радикального реформізму, і СРСР розпалася (табл.2.1).

На перших двох етапах провідну роль у реформаційних процесах відіграв Михайло Горбачов, партійний лідер, який суттєво відрізнявся від своїх попередників. Як відзначив Мустафа Джемільєв, один із видатних політиків того часу, "Це була абсолютно інша людина, і ми, звичайно, вітали всі його дії у сфері демократизації, але було видно, що він має свої межі. Він не був просто демократом, він розумів свою відповідальність як державний діяч і бачив, що є обмеження, і потрібно діяти розсудливо. Це пояснює його кроки у напрямку демократизації суспільства".

Таблиця 2.1

Перебудова в СРСР (1985-1991 рр.)

Період	Дати	Характеристика
I	Квітень 1985 – січень 1987 рр. (від квітневого 1985 р. пленуму ЦК КПРС до січневого 1987 р. пленуму ЦК КПРС).	Спроба реалізації концепції прискорення соціально-економічного розвитку країни. Боротьба з алкоголізмом і пияцтвом.
II	Січень 1987 – літо 1988 рр. (від січневого пленуму ЦК КПРС до XIX конференції КПРС).	Оформлення концепції перебудови. Початок економічного реформування. Початок кадрових змін. Початок гласності.
III	Літо 1988–травень 1989 рр. (від XIX партконференції до I З'їзду Народних депутатів СРСР).	Початок здійснення реформ політичної системи. Формування нових органів державної влади – З'їзду народних депутатів СРСР. Початок виникнення політичних партій.
IV	Літо 1989–серпень 1991 рр. (від II З'їзду Народних депутатів СРСР до спроби державного перевороту 19-21 серпня 1991 р.).	1989 р. – Діяльність I З'їзду Рад СРСР. Наростання економічної кризи. Перші страйки шахтарів. Початок формування політичної опозиції. 1990 р. – початок ліквідації монополії КПРС на владу. Проголошення суверенітету союзних республік. Програма «500 днів». Посилення протистояння центру і союзних республік. 1991 р. – Різке загострення економічного становища. Провал економічних реформ. Наростання соціальної напруги. Розкол в КПРС. Спроби придушення національно-визвольних рухів. Розробка нового союзного договору. ГКЧП. Кінець перебудови.

Гасло "більше соціалізму" фактично означало відновлення елементарного "соціалістичного" порядку в країні. Політичне керівництво розуміло, що країна переживає глибоку та тривалу кризу і системі потрібен "ремонт".

Під впливом Юрія Андропова, Михайло Горбачов почав поступово зміцнювати свою владу та вдосконалювати радянську модель соціалізму. Він оголосив про курс на "прискорення" та активно вживав заходів для покращення трудової дисципліни, відновлення пам'яті про трудові досягнення Олексія Стаханова та інших трудівників, запровадив державну інспекцію контролю якості під назвою Держприймка, яка відслідковувала якість продукції і мала право відхиляти її та карати відповідальних осіб за неякісний продукт. Також продовжувалися розслідування корупційних справ, звільнення та переслідування корумпованих чиновників, інтенсифікувалася боротьба з "нетрудовими доходами", тобто незаконними заробітками.

На важливу роль у процесі перебудови мала вплив конференція, яка відбулася у червні-липні 1988 року. На цій конференції була переформульована стратегічна мета Комуністичної партії, замінюючи ідею побудови комунізму до 1980 року на гасла про гласність, демократизацію та технічне оновлення економіки. Вперше на конференції було оголошено про реформу політичної системи та створення правової держави, передбачаючи перетворення радянських органів влади на справжні владні структури, які не підпорядковувалися б прямому впливу партійних комітетів [12, с.111].

Протягом періоду перебудови, Комуністична партія продовжувала прихильно відстоювати консервативні та застарілі погляди, захищала стару політичну систему, яка переживала глибокий кризис. Партія недостатньо враховувала швидкий розвиток подій; її бюрократичний апарат не виявляв готовності адаптуватися до змін разом з країною та брати активну участь в політичних процесах в нових умовах. Робота основних партійних структур була практично паралізованою. Соціологічні дослідження, проведені в червні 1990 року, показали, що практично четверта частина комуністів не мала реального впливу на діяльність своїх місцевих партійних організацій. Лише 2,5% із пропозицій звичайних комуністів щодо оновлення стилю, форм і методів

партійної роботи за два останні роки були повністю реалізовані, 24% - частково реалізовані, а 22% пропозицій підтримано лише словами (рис.2.1) [16].

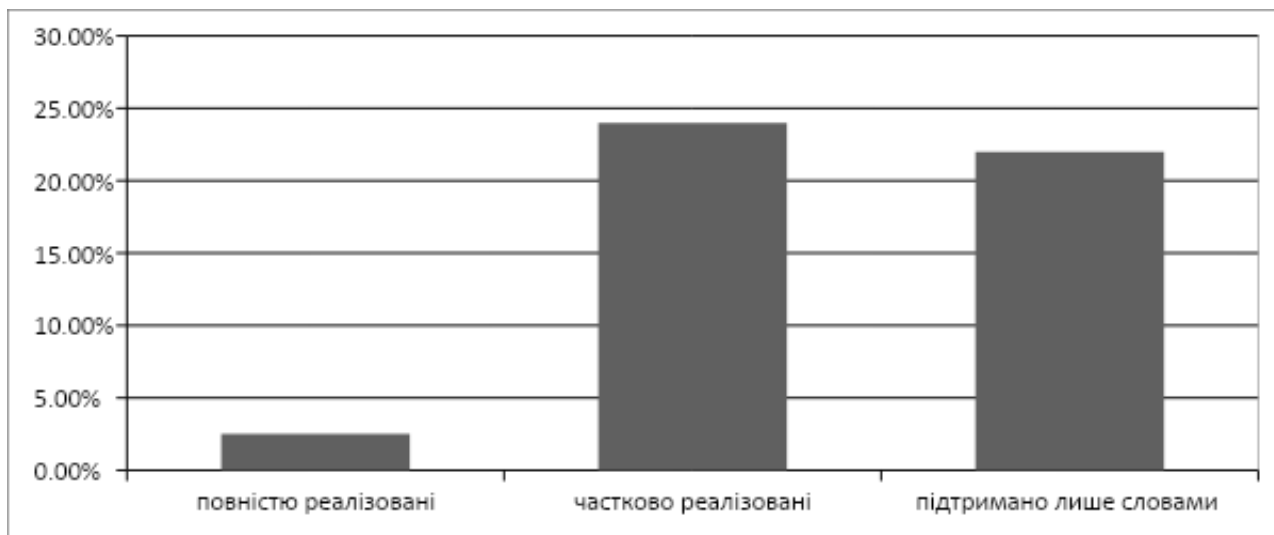

Рис.2.1. Вплив комуністів на діяльність своїх місцевих партійних організацій у 1990 році

2.2 Умови соціально-побутового існування радянських громадян

У 1985 році СРСР займав 68-е місце у світі за виробництвом валового внутрішнього продукту на душу населення. У травні 1988 року був прийнятий Закон "Про кооперацію", яким державний і кооперативний сектори економіки були урівнювані в правах. На початку 1991 року в УРСР існувало близько 35 тисяч кооперативів, в яких працювало 876 тисяч осіб. Кооперативний рух отримав найбільше поширення в Харківській, Львівській, Одеській, Кримській та Донецькій областях. За рівнем життя СРСР посідав 77-е місце у світі у 1988 році. Співвідношення вартості години праці високооплачуваного працівника в ФРН і СРСР складало 28 доларів і 0,59 долара відповідно.

Британський вчений Пітер Вайзл підрахував, що Україна регулярно вносила до бюджету СРСР на 10% більше, ніж отримувала. Економіст Холланд Хантер вказував на те, що влада СРСР перерозподіляла українські ресурси на інші регіони. Економіка СРСР розвивалася нерівномірно, при цьому 90% припадало на групу "А" (важка промисловість, ВПК), а 10% - на "В". Система

економіки не враховувала потреби населення. Значна частина економіки опинилася в тіні, включаючи індивідуальну трудову діяльність та кримінальну діяльність, пов'язану зі злочинами проти радянських законів [57].

Стосовно житла, середня забезпеченість житлом в Україні у 1989 році була найвищою в Луганській (18,2%) і Донецькій (17,8%) областях і найнижчою в Волинській (14,6%) і Львівській (14,8%) областях. Загальні показники забезпеченості житлом в УСРСР були нижчі, ніж в Білорусі та Прибалтиці, а також за межами Європи - в Іспанії, Німеччині та США. Житлова проблема залишалася актуальною через швидкий приріст сімей та старіння житлового фонду. Велика кількість сімей проживала у квартирній черзі, не відповідаючи мінімальним санітарним нормам, і прискорено старіла житлова інфраструктура.

Кілька проблем загострювало програму житлового будівництва. По-перше, виведення радянських військ з країн Східної Європи призводило до потреби в житлі для понад 5,6 тисяч військовослужбовців. Влада не розробила спеціальних програм для будівництва житла для цієї категорії, що призводило до виділення житла за рахунок інших соціальних груп. Військовослужбовці та їх родини мали привілеї в отриманні житла, порівняно з іншими верствами населення.

Другою проблемою для програми житлового будівництва стала аварія на Чорнобильській АЕС, через яку більше 35 тисяч родин залишилися без квартир. У Криму виникла власна проблема – повернення населення, яке було депортовано в травні 1944 року. Згідно з "Декларацією про визнання незаконними і злочинними репресивні акти", прийнятою у листопаді 1989 року, до Криму повернулося понад 125 тисяч татар. Вони змушені були навіть купувати напівзруйновані будинки [46].

Багатоквартирні будинки були оснащені комунальними зручностями, проте лише обмежена частина приватних будинків мала доступ до водопостачання, каналізації та газу.

Дефіцит житла створював сприятливу обстановку для різноманітних зловживань з боку чиновників. Хабарництво призводило до виділення житла поза чергою, надання його особам, які не були в черзі, а також створення резервів квартир. Наприклад, на кожні 100 родин військовослужбовців чи ветеранів припадало 47-49 квартир, тоді як пільговикам - лише 16, а звичайним родинам - всього 11.

Багато новобудов мали низьку якість, з протіканням дахів, відсутністю додаткових приміщень та іншими дефектами. Отже, новоселам часто доводилося довго чекати на заселення.

Звернемо увагу на внутрішнє оформлення радянських квартир 1980-х років. Меблі включали в себе буфет чи стінку, столик, різновиди крісел (звичайні та м'які), диван, ліжко, дзеркало, стіл, та тумбочку для телевізора. Можна було придбати меблеві стінки для різних приміщень (вітальні, дитячої, кухні, коридору), а також комплекти м'яких меблів з дивану та двох крісел (часто розкладних) та тахти. Оскільки більшість громадян рідко здійснювала покупку нових меблів, стиль 60-х років продовжував існувати у квартирах [47].

В кожній радянській квартирі був паркет із ялинки, шпалери з ромбовидним малюнком та чавунні батареї. У оселях партійних діячів, директорів підприємств і заможних громадян можна було зустріти меблі іноземного виробництва. Характерною особливістю цього періоду було розмаїття підлогових покриттів: у 1980-ті роки радянські громадяни все частіше обирали лінолеум та ковролін замість паркету, який був популярний раніше. У цей період спостерігався високий попит на килими. Інтер'єр кімнат скорочував вільну площу стін завдяки збільшенню ширини та висоти меблевих стінок.

Зокрема, крісла та дивани прикривались капамі, а розкіш та заможність вражала наявністю кришталевих виробів, розміщених у сервантах. У цих сервантах, крім кришталю, також виставляли книги. Щодо стилістичної домінанти інтер'єру, вона визначалася наявністю ворсових килимів-паласів із

рапортними або плафонними композиціями з арабескоподібними малюнками на східний манер. Популярні були і українські килими з Гуцульщини.

Важливою частиною інтер'єру стали ліжники, які розміщували на стінах, над диваном чи ліжком. Ірина Федотова з Ізюма описує свою оселю, у якій було три килими, стінка та кольоровий телевізор.

Під час періоду Перебудови спостерігалася цікава тенденція: ціни на деякі товари зростали, тоді як на інші - знижувалися. Зниження цін охоплювало виноградний та інші соки на 23% з 15 серпня 1985 року. Одночасно здешевлювалися товари дитячого асортименту, спецодяг, сільськогосподарські машини та агрегати. На колгоспних ринках споживачі могли придбати товари, але за високими цінами. Наприклад, у Сімферополі ціна 1 кг картоплі зросла до 20-30 копійок за кілограм.

Державні органи регулювали споживчий ринок різноманітними законодавчими актами, збільшуючи закупівельні ціни на м'ясо та птицю з 1 жовтня 1990 року. Це призвело до підвищення цін на м'ясо на колгоспних ринках. З березня 1990 року облвиконкоми отримали право встановлювати граничні, закупівельні та оптові ціни на деякі продукти, що призвело до подальшого підвищення цін. На прилавках також часто бракувало товарів, і деякі з них були забраковані державними органами [15, с.16].

У цей період населення було відносно забезпеченим яйцями, рибою, цукром, картоплею, хлібом та іншими продуктами. Однак населення міст постійно скаржилося на недостатнє забезпечення м'ясом. Наприклад, у Криму м'ясо часто реалізовувалося за талонами, і лише мешканці Києва могли вільно купувати яловичину протягом дня, свинину та птицю - у визначені години. З 1988 року почав зростати дефіцит молочної продукції, а у багатьох випадках молоко розбавляли водою. Недостатнє забезпечення населення хлібом також стало проблемою, і частина продукції була забракована через застаріле обладнання та порушення технологічного процесу.

У 1990 році соціально-економічна ситуація в Україні суттєво погіршилася, і кризові явища продовжували наростати, охоплюючи всі сфери економіки, зокрема грошовий обіг. Зростання грошових доходів населення істотно перевищувало динаміку виробництва товарів і послуг. Протягом року інфляція зросла на 19%, а грошові доходи населення збільшилися на 16,9%, що перевищувало планові розрахунки на 7,1% [17]. Населення вважало винуватцями кризи управлінців-бюрократів і кримінальні структури країни.

Ціни на товари кооперативів і "індивідуалів" перевищували державні ціни в 1,7 – 2 рази. Також ціни на "чорному ринку" були значно вищими: на мотоцикли в 2,1, на телевізори в 2,5, на швейні машини в 2,8, на електропраски в 5,6, на легкові автомобілі від 3 до 5 разів, а на медикаменти в 19 разів. Приріст товарообігу в державній торгівлі на 15,7% частково обумовлювався зростанням цін [17]. Зазначався величезний розрив між різними верствами населення, де "бідні" складали 86,5% сімей, а "багаті" – лише 2,3% [17].

Виникла суттєва диференціація доходів, що вказувало на високу частку нетрудових доходів і споживання. Наприкінці 1990 року в СРСР нараховувалося майже 2 мільйони безробітних. Реформи Перебудови призвели до зростання вартості життя приблизно у два-три рази. Споживання молока та молочних продуктів в середньому становило 356 кг на людину в рік (у США – 260 кг) у 1988 році, а споживання цукру склало 47,2 кг на людину (перевищуючи оптимальну медичну норму на 7,2 кг). За офіційними даними, лише 15,3% населення мало дохід на рівні до 75 карбованців на місяць, і 2,9% мали дохід до 50 карбованців на місяць. Значна частина населення "не дотягувала" від зарплати до зарплати, і у 24,2% осіб зарплати вистачало лише на найнеобхідніші витрати [22].

Великі міста стали свідками зменшення асортименту продуктів на прилавках, і з'явилися труднощі з отриманням м'яса, риби, круп, макаронних виробів, сирів, цукерок, а також обмеження у доступі до молока та сметани. Таким чином, побутові та соціальні умови жителів міста вказують на

покращення (будівництво нових квартир, збільшення автопарку), але одночасно погіршення умов через старіння та аварійність житлового фонду та скорочення соціальних програм.

Житлово-побутові умови селян і міщан суттєво відрізнялися, оскільки міщани користувались централізованим опаленням, газо- та водопостачанням, каналізацією та мали доступ до роботи, транспорту і зв'язку у містах. Навпаки, на селі було гірше організоване побутове обслуговування, освіта та система охорони здоров'я зазнавали значних труднощів. Сільська мережа доріг та транспортне сполучення між населеними пунктами були слабо розвинені [22]. Деякі села, такі як Зоря (Рівненська область), Петрово (Закарпатська область), Войниха (Полтавська область), Білий камінь (Львівська область), відзначалися певним покращенням у рівні життя, але це стосувалося лише обмеженої частини сіл УРСР.

Програма Перебудови мала на меті оживлення малих сіл, розвиток фермерства та покращення добробуту селян. Місцеві органи влади, зокрема Ради народних депутатів, залучалися до ініціатив, але їхній вплив був обмежений залежністю від колгоспів/радгоспів, обмеженим фінансуванням та матеріальною базою.

Слабка контрольованість прийняття рішень, відсутність достатніх фінансів та матеріальних ресурсів, а також канцелярський характер діяльності сільських рад затримували їхні реформи. Найбільш успішно працювали сільські ради у Дніпропетровській, Полтавській, Донецькій, Львівській та Харківській областях, але у Запорізькій, Вінницькій та Чернівецькій областях мали місце проблеми [22].

Науково-практична конференція 1985 року в Дніпропетровську висвітлювала нерівномірні темпи будівництва житла в сільській місцевості порівняно з містом. Села страждали від нестачі робочої сили через масову міграцію населення до міст. У період з 1981 по 1985 роки чисельність сільського населення УРСР щороку зменшувалась на понад 280 тис. осіб, а загальний

злиття в 1979–1987 роках становив 4%. У 1987 році затверджено нову Комплексну програму соціальної перебудови сіл до 2000 року, яка передбачала відродження неперспективних сіл та розширення житлово-будівельної кооперації [33; с.169].

Спроби покращити ситуацію в селах включали різні заходи, такі як госпрозрахунок, кооперація, підряд, оренда, фермерство та поліпшення соціального розвитку. Однак, багато таких ініціатив стикалися з труднощами через низький рівень газифікації, теплопостачання та комунального благоустрою. Поділ сіл на "перспективні" та "неперспективні" призводив до відтоку мешканців і втрати потенційних резервів. Метод народної будови, де всі мешканці спільно працювали на будівництві житла, призводив до різкого відтоку молоді до міст і мав свої недоліки, такі як дефіцит будівельних матеріалів та високі ціни на них.

Проблемою для сіл стало питання газифікації. Наприклад, на Черкащині у 1987 році менше одного відсотка населення користувалося природним газом, а в Вінниччині газифіковано було лише 2500 будинків. На Тернопільщині газифікованими були всього 51 населений пункт із 970 [42]. У сільській місцевості України газифіковано всього 5% будинків, незважаючи на густу мережу магістральних газопроводів по всій території України. Проблемою газифікації ставали брак труб та слабкість матеріальної бази "Укргаз". Навіть у тих регіонах, де були розроблені програми газифікації, від обстеження об'єктів газопостачання, проектування до навчання населення експлуатації газових приладів, сталося важкощі з обсягами матеріалів та ефективністю [69].

У зв'язку з віддаленістю багатьох сіл від міст, значна частина дозвілля селян включала перегляд кінострічок. Важливо відзначити, що в другій половині 1980-х років було випущено значну кількість різноманітних фільмів. Наприклад, фільм з критикою сучасності "Обвинувачується весілля" (режисери Костянтин Єршов та Олександр Ітигілов) розглядав безглузду смерть молодика на весіллі через зловживання алкоголем. У 1987 році на кіностудії Довженка

було випущено 25 фільмів, але половина з них залишалася в рамках радянських традицій. Юрій Ілієнко створив стрічку "Солом'яні дзвони", де головний герой підтримував німців під час війни, а його два сина воювали на різних боках барикад. У 1988 році було випущено навіть 28 фільмів [9].

Також спостерігався ріст обсягу побутових послуг на селі. Наприклад, станом на 1985 рік об'єм побутових послуг збільшився у більш ніж 7 разів порівняно з 1965 роком, і кількість підприємств, ательє та майстерень склала 21,7 тис. одиниць. Форми обслуговування включали як стаціонарні, так і пересувні послуги [12, с.111]. На селі активно розвивалася мережа ательє з індивідуального пошиття одягу, а також пунктів прокату речей. Проте послуги, такі як ремонт телевізорів, годинників та іншої техніки, виявлялися надто витратними для селян, порівняно з мешканцями міст

Отже, протягом періоду від 1985 до 1990 року можна відмітити як позитивні, так і негативні тенденції у розвитку сільської місцевості УРСР. До позитивних аспектів відносяться будівництво доріг, розвиток інфраструктури та газифікація. Серед негативних явищ варто відзначити масову міграцію населення до міст та зникнення малих сіл. Сільські території продовжували стикається з проблемами слабкої інфраструктури, відсутності кваліфікованих кадрів та масовою міграцією до міст.

2.3 Деідеологізації освіти протягом років перебудови

Спроба значно змінити радянську систему освіти відбулася через реформу в перебудовницький період. Основний акцент реформи був зроблений на "деідеологізації" шкільної освіти, і саме ця реформа є об'єктом нашого дослідження в даній статті. Розуміння цієї освітньої реформи важливо в контексті загальних реформ М. С. Горбачова. Як і інші реформи у другій половині 1980-х років, вона була пов'язана з численними внутрішніми суперечностями і була частковою, не в змозі повністю відокремитися від марксистсько-ленінської ідеології та уявлення освіти як зручного інструменту

для виховання лояльних громадян радянської держави. Аналізуючи суперечності та обмеженість освітньої реформи, дослідники часто обмежуються коментарями про бажання "реформатора" Горбачова "задобрити" партійних "традиціоналістів", що примушувало його залишатися прагматичним та продовжувати використовувати марксистсько-ленінську риторіку. Однак це пояснення є надто спрощеним. Замість цього, аналіз "фундаментальної дилеми" Горбачова, яку висвітлив Анджей Валіцький, надає більш ідеологічно обґрунтовану перспективу для розуміння та інтерпретації освітньої реформи. Згідно з Валіцьким, Горбачов одночасно прагнув досягти двох цілей, які суперечили одна одній: він бажав кардинально змінити систему, але також прагнув зберегти сталість, вважаючи, що "продовжувати жити так не можна", і відчуваючи, що "соціалізм укорінений у народі, укорінений у кожному з нас". Підходження Горбачова до реформування освіти, зокрема шкільної, потребує більш докладного дослідження, ніж воно отримало в історіографії, і важливо розглядати це питання в ширшому контексті реформ періоду перебудови для кращого розуміння суті та причин невдач Горбачова як реформатора. В цій статті використано джерела радянської періодики, як "реформаторської", так і "традиціоналістичної", а також матеріали західних ЗМІ тогочасного періоду, оскільки вони достатньо повно відображають провідні дискусії щодо шкільної реформи та її окремих аспектів [7; 9].

Вчителі-новатори Шалва Амонашвілі та Віктор Шаталов вважали термін "реформа реформи" винайденим ними для опису освітньої реформи в період перебудови. Щоб розкрити суть цього терміну та самої реформи, слід розглянути шкільну освіту, яку впроваджено у 1984 році. У січні 1984 року ЦК КПРС видає відповідну резолюцію, а Верховна Рада СРСР 12 квітня того ж року приймає постанову "Про основні напрями реформи загальноосвітньої і політехнічної школи". Ці документи розробляли рішення Червневого пленуму ЦК КПРС 1983 року, який був присвячений, передусім, ідеологічним питанням. Генеральний секретар ЦК Юрій Андропов під час цього пленуму виступив із

промовою, закликаючи поліпшити якість "ідеологічної освіти" в школі та визначивши "кінцеву мету" освітньої системи як виховання кожного як "громадянина соціалістичного суспільства, активного будівничого комунізму з високими ідеологічними ідеалами, комуністичною мораллю та інтересами".

Основні "напрями реформи" включали збільшення терміну навчання у загальноосвітній школі з десяти до одинадцяти років, посилення ідеологічного навантаження уроків історії, впровадження військового виховання та інші заходи, спрямовані на посилення "ідеологічної складової" освіти. Ці заходи були спрямовані на підняття рівня ідеологічного і теоретичного рівня навчального та виховного процесу в школі.

До 1988 року положення реформи впроваджувалися і практично не зазнавали критики з боку горбачовського керівництва. Однак на Лютневому пленумі ЦК 1988 року було зроблено спробу по-новому підійти до питання шкільної освіти, особливо в "світлі рішень XXVII з'їзду". Горбачов особисто брав участь у підготовці законоположень у 1984 році та на XXVII з'їзді партії закликав до "максимальної конкретності в ідеологічній роботі". Однак реальні кроки в цьому напрямку були обмеженими.

Монополія Академії педагогічних наук СРСР та обмежена позиція горбачовських "реформаторів" в цьому питанні обумовлювали велику ідеологічну спрямованість шкільних підручників, виданих у 1986–1988 рр. Наприклад, "Читанка" для першокласників 1986 року відкривалася віршиком про Леніна і жовтенят, що свідчило про сильну політичну спрямованість.

Освітню реформу 1988 року часто називають "педагогічною революцією". Вона була ініційована Лютневим пленумом ЦК КПРС і стала центральною подією на Всесоюзному з'їзді працівників освіти у грудні того самого року. Реструктуризація призвела до послаблення залежності освітньої системи від партійних органів, оскільки новоутворений Державний комітет СРСР з народної освіти отримав повноваження пропонувати та координувати різноманітні ініціативи щодо реформи освіти [18, с.174].

Голова комітету, Геннадій Ягодін, відіграв важливу роль у розвитку освітніх реформ. У своєму інтерв'ю «Огоньку» перед з'їздом вчителів, він розкрив власне бачення необхідних змін, яке пізніше розвинув у своєму офіційному виступі на з'їзді. Він наголосив на тому, що головною метою змін має бути перенесення дитини у центр освітнього процесу як особистості: «Ми повинні пам'ятати, що дитина – це передусім окрема особистість. Вона не лише об'єкт, а головним чином суб'єкт виховання й освіти».

На прес-конференції перед з'їздом, Ягодін виразно висловив необхідність відмови від «колективістського» підходу в освіті на користь «індивідуалістичного». Він вбачав мету в вихованні «творчого індивіда», стверджуючи: «Ми прагнемо зробити так, щоб освіта спрямовувалась на кожну особистість, щоб виявляти і розвивати здібності кожного учня».

Цей аспект реформи став предметом обговорення на з'їзді вчителів. Документ, який відображав позицію естонських працівників освіти, визначав: «особистість має бути поставлена у центр процесів освіти і виховання». Цей документ свідчить про підтримку прагнень Ягодіна щодо «деідеологізації» освіти. Але водночас він вказує на те, що чиновники від освіти не були готові відмовитися від марксистсько-ленінської риторики.

Промова Єгора Лігачова на Лютневому пленумі ЦК підкреслила непослідовність і двозначність «реформи зверху». Лігачов висловив пропозиції, які «реформатори» розглядали як поштовх до подальших змін, але в той же час закликав до «марксистсько-ленінського розуміння історії суспільства».

З 1987 р. Горбачов акцентував на необхідності «переосмислення» і «переписування» радянської історії. Проте, він визначав це як процес, який не повинен супроводжуватися сенсаційними виокремленнями і має залишатися в межах «марксистсько-ленінського розуміння історії суспільства». Таким чином, навіть при намаганнях реформувати освіту, зберігалася базова ідеологічна лояльність до марксизму-ленінізму [49, с.149].

Необхідність створення нових підручників з історії стала невідкладною вимогою в період горбачовських реформ. Ці підручники повинні були враховувати дві суперечливі умови: 1) передавати юним читачам "переосмислену" історію; 2) сприяти належному вихованню майбутніх громадян радянської держави. Аналіз обмежень і внутрішніх суперечностей освітньої реформи, ініціаторами якої залишалися прихильники марксистсько-ленінської ідеології, пояснює, чому обидві вимоги до створення підручників виявились неможливими для виконання.

Свідчення учнів радянської школи та вчительки, подані у листі до молодіжного тижневика "Собеседник", і коментарі вчительки Марії Спірідонові розкривають, наскільки нові підручники не відповідають вимогам ні учнів, ні їхніх вчителів. Ініціатива зі скасування випускних іспитів з історії восени 1988 року, і їхнє відновлення у лютому 1989 року свідчать про неоднозначний характер впроваджених змін. Учні і вчителі продовжували висловлювати альтернативні думки та шукати правдиву інформацію, іноді використовуючи ресурси поза шкільними підручниками. Зміни в інтерпретації історії в нових підручниках, зокрема щодо періоду Великого терору та особи Сталіна, піддавалися критиці і викликали сумніви щодо їхньої відповідності офіційній позиції керівництва держави.

Таким чином, процес створення нових підручників з історії в роки перебудови виявився важким завданням, оскільки він об'єднував в собі суперечності між необхідністю "переосмислення" історії та збереженням ідеологічної лояльності до радянської держави.

Необхідність створення нових підручників з історії стала принциповою умогою під час горбачовських реформ. В цих підручниках потрібно було враховувати дві протилежні вимоги: 1) представляти молодим читачам "переосмислену" історію; 2) сприяти належному вихованню майбутніх громадян радянської держави. Аналіз обмежень і внутрішніх суперечностей освітньої реформи, ініціаторами якої залишалися прихильники марксистсько-

ленінської ідеології, розкриває, чому виконання обох вимог до створення підручників було неможливим.

Свідчення учнів радянської школи та вчительки, які були представлені в листі до молодіжного тижневика "Собеседник", і коментарі самої вчительки Марії Спірідонової вказують на те, наскільки нові підручники не відповідали вимогам як учнів, так і їхніх вчителів. Ініціатива щодо скасування випускних іспитів з історії восени 1988 року та їхнє повторне введення в лютому 1989 року свідчать про неоднозначний характер впроваджених змін. Учні та вчителі продовжували висловлювати альтернативні думки та шукати правдиву інформацію, іноді користуючись ресурсами поза шкільними підручниками. Зміни в інтерпретації історії в нових підручниках, зокрема стосовно періоду Великого терору та особи Сталіна, викликали критику і сумніви щодо їхньої відповідності офіційній позиції керівництва держави[55, с.143].

Отже, процес створення нових підручників з історії в роки перебудови був складним завданням через суперечності між необхідністю "переосмислення" історії та збереженням ідеологічної лояльності до радянської держави.

Висновки до 2 розділу

Протягом періоду перебудови, Комуністична партія продовжувала прихильно відстоювати консервативні та застарілі погляди, захищала стару політичну систему, яка переживала глибокий кризис. Партія недостатньо враховувала швидкий розвиток подій; її бюрократичний апарат не виявляв готовності адаптуватися до змін разом з країною та брати активну участь в політичних процесах в нових умовах

Важливу роль у демократизації суспільно-політичного життя України, захисті української мови, культури та навколишнього середовища відіграла Спілка письменників України під керівництвом Юрія Мушкетика. У роки перебудови вона стала центром національно-визвольної боротьби. Українські

письменники активно започаткували такі громадські рухи, як Народний рух України, "Просвіта", "Меморіал" та інші.

Отже, забезпечення косметичної, демонстративної відкритості державних органів було спрямоване на формування моральної підтримки для курсу економічних реформ, а не на радикальні зміни основ системи. Велика частина цих змін була обмеженою і контрольованою, і не зачіпала політичну монополію КПРС.

Шлях до встановлення історичної правди був надзвичайно важким: навіть найменший крок у цьому напрямку викликав негайну реакцію партійної еліти республіки.

Це був складний і багатогранний процес, що передбачав визнання політичної історії української нації, а не лише фактів. Тому відкриття правди про минуле сприяло значним змінам у громадській свідомості та відзначалося національним контекстом.

Соціально-побутові умови життя населення УРСР у період з 1985 по 1990 рік відзначались тим, що в рамках Перебудови держава дозволила створення кооперативів, що дозволило населенню активніше придбавати побутову техніку та предмети інтер'єру. Однак була помітна біда через дефіцит багатьох товарів та низьку якість послуг. Перебудова призвела до скорочення більшості соціальних програм радянського уряду, зокрема програми доступного житла. Численні малі села зникали з карти. Економіка СРСР фактично розпадалась, і вплив цього періоду переходу до ринкової економіки відчули всі колишні республіки Радянського Союзу.

Процес створення нових підручників з історії в роки перебудови був складним завданням через суперечності між необхідністю "переосмислення" історії та збереженням ідеологічної лояльності до радянської держави.

РОЗДІЛ 3

РОЗГОРТАННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ ТА ОСТАТОЧНА РУЙНАЦІЯ СРСР

3.1 Розвиток процесу самоорганізації суспільства: утворення неформальних організацій та формування Народного Руху України

Слід відзначити, що в період демократизації кількість неформальних груп, асоціацій та організацій різного спрямування раптово зростала. Вже у червні 1989 року в Україні діяло понад 47 тисяч неформальних самодіяльних об'єднань (рис.3.1).

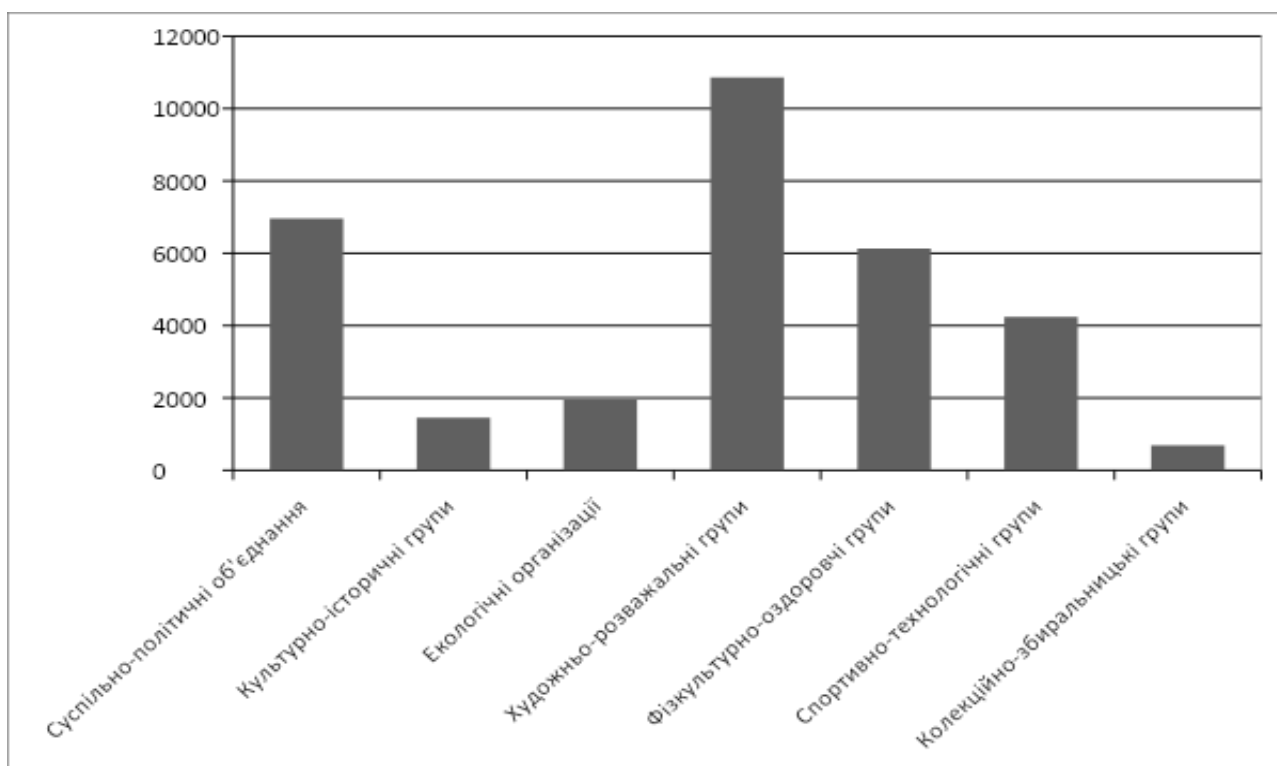

Рис. 3.1. Неформальні самодіяльні об'єднання в Україні у червні 1989 року

Серед цих напрямків найбільш активними та суспільно значущими були суспільно-політичні, культурно-історичні та екологічні громадські об'єднання. Представники цих груп не ухилялися від реальностей суспільства, як це робила

значна частина інших неформальних груп, а намагалися активно співпрацювати з ним.

Їх енергійна робота у вирішенні важливих суспільних питань, просування гуманістичних та демократичних ідей, сприяння формуванню національної свідомості, висування альтернативних лідерів, проектів та програм дозволили їм відіграти важливу роль у процесі національного відродження України.

Оскільки ці громадські об'єднання відображали інтереси та прагнення значної частини населення України, вони швидко розвивалися від обговорень проблем в обмеженому колі однодумців до широкої та активної громадської діяльності, а з малочисельних неформальних груп перетворилися на впливові республіканські організації.

Характеристикою цього процесу була систематично зростаюча політизація неформальних громадських об'єднань, які формально не мали політичних цілей. Детальніше, питання виникнення та еволюції ТУМ, "Меморіалу" та "Зеленого світу" детально розглянуті в численних дослідженнях автора, які спеціалізуються на цій темі [46].

Історичне значення та внесок Меморіалу" та "Зеленого світу" важко переоцінити. Роблячи це в легальних рамках і зберігаючи лояльність до влади, ці організації досягли кількох важливих цілей:

1. Публічно представляли нові ідеї та інформацію про актуальні суспільні питання.
2. Сприяли формуванню нового покоління лідерів.
3. Займали роль партнерів і навіть опонентів для влади, виходячи за межі первісних планів їх створення.

Ці організації важливо розширили базу демократичного руху та надали йому національний акцент, що сприяло формуванню Народного руху України.

3.2. Соціокультурні аспекти повсякденності радянських громадян

3.2.1. Здоров'я і фізична культура міського соціуму

Комуністична партія вела політику сприяння здоровому способу життя для всіх громадян СРСР, свідомо розуміючи, що основу країни складали робітники і селяни, які працюють багато і повинні бути фізично здоровими та працездатними. У цьому контексті були розроблені програмні документи, такі як "Комплексна програма щодо посилення профілактики та зміцнення охорони здоров'я населення" і "Основні напрямки охорони здоров'я населення та перебудови охорони здоров'я СРСР в 12-й п'ятирічці та на період до 2000 року" [4]. Ці програми передбачали:

1. Заходи з профілактики захворювань.
2. Створення належних санітарно-гігієнічних умов на виробництві та в побуті.
3. Розвиток мережі закладів охорони здоров'я, таких як лікарні, поліклініки, санаторії, профілакторії, туристичні бази та інші.

Держава також сприяла розвитку масового спорту та використовувала нові досягнення науки та техніки в галузі охорони здоров'я. На той час виділено значні кошти на ці цілі.

Однак, служба швидкої медичної допомоги знаходилася в незадовільному стані, що може бути критичним для життя людей. Матеріально-технічна база цієї служби була зношеною, особливо обладнання, і не завжди були наявні необхідні лікарські препарати та медична апаратура, така як електрокардіографи, дефібрилятори і підсози. В гірських та віддалених районах ситуація була ще гірше через складний рельєф та дефіцит транспорту, іноді карети швидкої допомоги не могли дістатися до пацієнтів протягом годин або зовсім не прибували. На момент 1987 року тільки 52,3% карет швидкої допомоги мали достатньо пального [4].

На початку 1990 року в республіці було зареєстровано 15,6 тисяч лікарів та більше 33 тисяч працівників середнього медичного персоналу. Проте навіть

така кількість медичних працівників не задовольняла потреби республіки в кадрах. Наприклад, станом на 1985 рік в УРСР було понад 42 тисячі вакансій, включаючи понад 886 вакансій для лікарів. У місті Севастополь одна з поліклінік була цілковито позбавлена медичного персоналу. У медичних закладах виникали серйозні проблеми з недостатнім наявністю спеціалізованих лікарів, таких як стоматологи та невропатологи. В цілому в УРСР ситуація виглядала дуже погано, оскільки від 66% до 81% пацієнтів отримували відмови у день звернення до таких лікарів, як травматолог, гінеколог, онколог, і понад 40% пацієнтів отримували відмови від хірурга, педіатра та невропатолога. Часто лікарі пояснювали ці відмови відсутністю ліжок у лікарнях [2].

Людям доводилося витратити години, стоячи в чергах, щоб здати простий аналіз крові. Час очікування на прийом до лікаря становив у 1988 році від 30 хвилин до однієї години влітку і до двох або більше годин восени і взимку.

Після прийняття закону "Про кооперацію" у системі охорони здоров'я стали виникати комерційні поліклініки, кабінети та відділення, а також медичні кооперативи. Станом на 1 квітня 1990 року в республіці діяли 653 медичні кооперативи та 61 комерційна поліклініка. Ці установи надавали переважно послуги в галузі гомеопатії, косметології, наркології, гінекології, фізіотерапії, лікувального масажу та інших.

У 1991 році в Криму ціни на платні медичні послуги зросли більш ніж в 7 разів порівняно з 1985 роком і досягли понад 21 мільйона карбованців. Вартість послуг, зокрема, у кооперативах перевищувала прайси державних медичних установ в 2-6 разів. У багатьох випадках медичні працівники працювали як у державних лікувальних закладах, так і в комерційних установах [1, с.157].

Нетрадиційна медицина стала поширюваною, і пацієнтам пропонували лікування без використання медикаментів, з фокусом на оздоровчій гімнастиці, травах, настоянках, дієтах та йозі. Телевізійні курси гіпнозу, зокрема сеанси А. Кашпіровського, набули великої популярності, і до редакцій телеканалів надходили сотні тисяч листів та телеграм. Імпортні медикаменти становили

понад 40% медичних препаратів, які використовувалися в державних закладах охорони здоров'я.

Станом на 1991 рік менше половини медичних закладів були достатньо забезпечені медичними препаратами. Вітчизняна промисловість, щодо найважливіших груп препаратів, призначених для лікування серцево-судинних захворювань, забезпечувала лише 30%, для онкологічних – 43%, а для психоневрологічних – 30% (рис.3.2) [1].

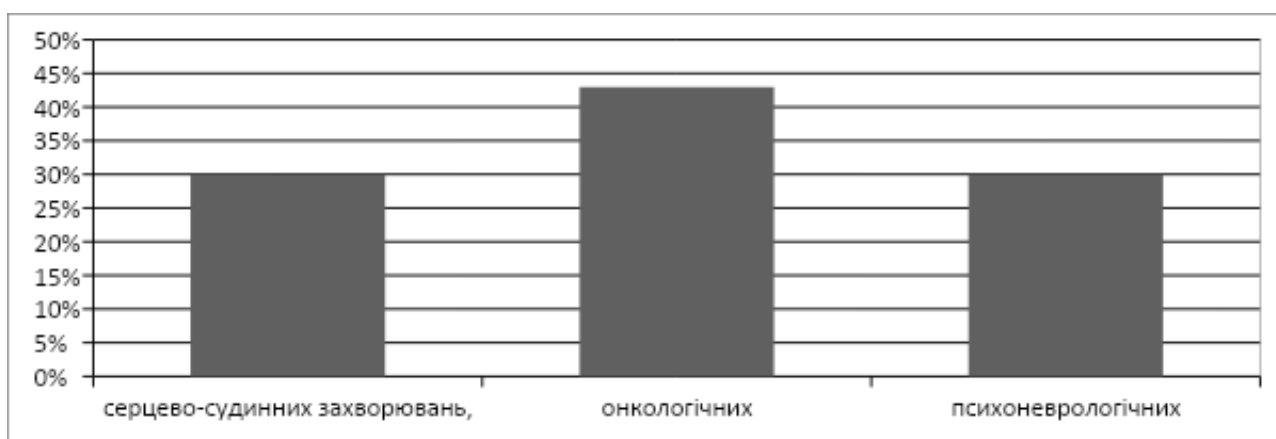

Рис. 3.2. Забезпеченість медичними препаратами для лікування захворювань у медичних закладах СРСР у 1991 році

Вживання ліків на душу населення в СРСР було в два-три рази нижчим, ніж в розвинених капіталістичних країнах. У 1989 році закрили або обмежили роботу 14 виробничих потужностей, які виробляли ліки на загальну суму понад 200 млн. карбованців [1].

Діти, пенсіонери та інваліди опинилися в складному положенні, оскільки майже 200 тисяч самотніх громадян похилого віку та непрацездатних громадян не отримували необхідні соціальні послуги. Система спеціалізованих лікувально-профілактичних установ для людей похилого віку та інвалідів не розвивалася належним чином. Диспансеризація пенсіонерів не проводилася органами охорони здоров'я.

Важливим показником рівня життя населення була середня тривалість життя (рис.3.3).

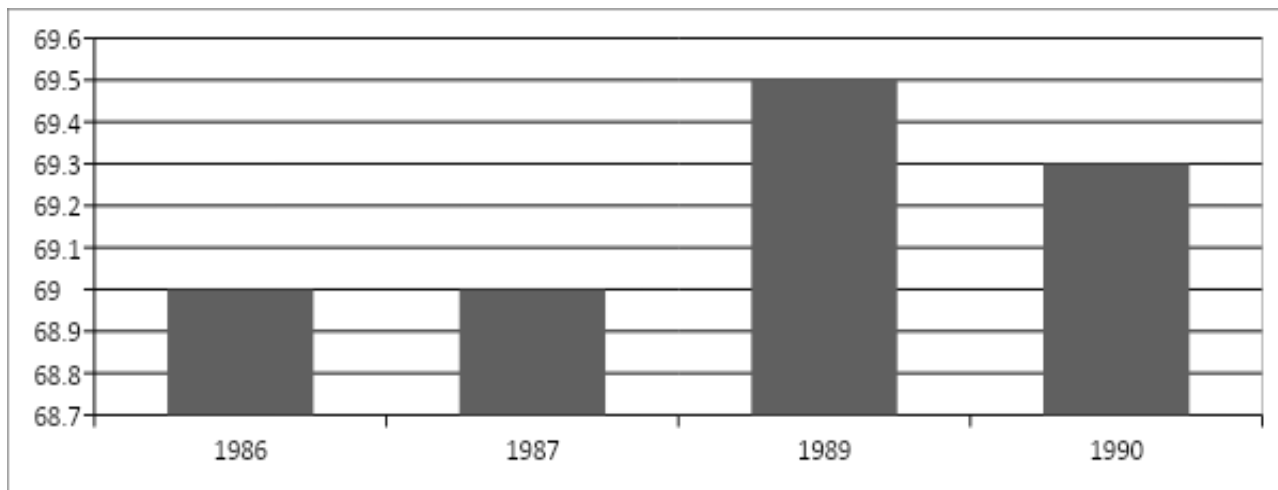

Рис. 3.3. Середня тривалість життя в СРСР

У СРСР у 1986-1987 роках ця тривалість становила 69 років, у 1989 році – 69,5 років, а у 1990 році – 69,3 років [24].

Промисловість УРСР в 1990 році випустила лише тисячу стерилізаторів, тоді як потреба становила понад 20 тисяч на рік. Медичні установи стикалися з відсутністю господарського і туалетного мила, що створювало загрозу поширенню інфекцій і вірусів.

У роки Перебудови, справжньою загрозою для радянського суспільства стала проблема алкоголізму. Ситуація з алкоголем в СРСР після 1945 року може бути описана наступними тенденціями: збільшення споживання алкоголю і пов'язана з цим асоціальна поведінка, поширення пияцтва серед жінок (поява пияцтва стала масовим явищем), зростання випадків хронічного алкоголізму, збільшення травматизму, спричиненого вживанням алкогольних напоїв. "П'яні посиденьки на кухні" стали компенсацією для закритого суспільства, і громадяни витрачали свій вільний час на вживання алкоголю (рис.3.4).

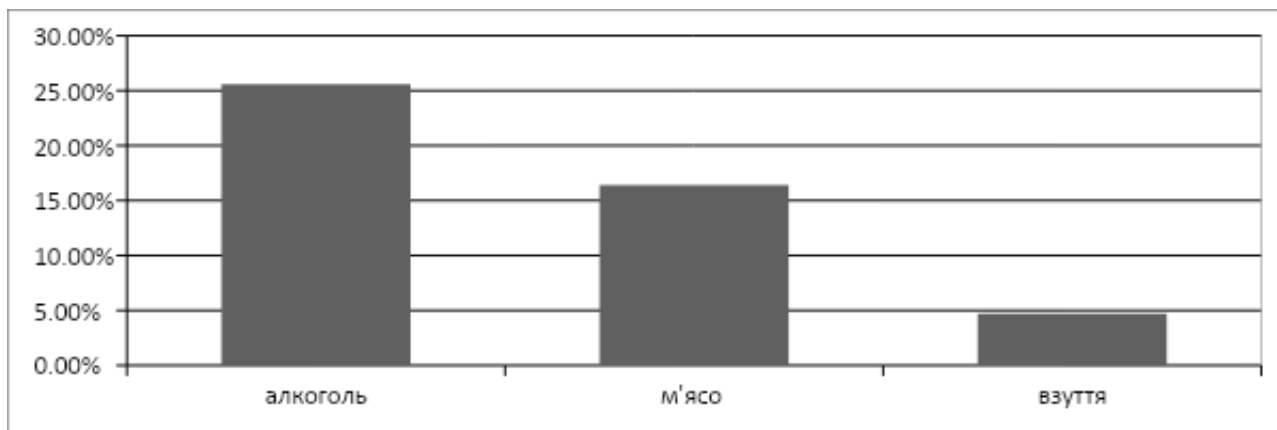

Рис. 3.4. Проблема алкоголізму у 1986 році

Як ми бачимо, станом на 1986 рік, алкоголь складав 25,6% обсягу продовольчих товарів, у той час як на м'ясо припадало 16,4%, а на взуття - 4,7%. Радянські громадяни витрачали до 20% своїх доходів на придбання алкоголю. У 1983 році припадало 4,1 літрів міцних напоїв на кожного громадянина СРСР, в порівнянні з 2,9 літрів у США і 1,6 літрів у Австрії. Особливістю радянської моделі вживання алкоголю була сполучена з менталітетом населення великі дози спиртного (звичай пити "по-норвезьки") та регулярність споживання (як у середземноморській виній культурі). За даними західних дослідників, до 25% робочої сили зловживало алкоголем. Регулярні споживачі алкоголю втрачали 93 робочих дні на рік через пияцтво. Щороку країна втрачала від 60 до 80 мільярдів карбованців через пияцтво. Станом на 1986 рік у СРСР було зареєстровано понад 4 мільйони алкоголіків (15 тисяч на 1000 осіб). У 1984 році алкоголь вживали 55,3% учнів технікумів (хлопців) і понад 53,2% дівчат [15, с.17].

7 травня 1985 року ЦК КПРС прийняв постанову "Про заходи щодо подолання пияцтва та алкоголізму". В цьому документі були встановлені ряд обмежувальних заходів адміністративного характеру, спрямованих на підтримку здорового способу життя. Виробництво алкоголю раптово зменшувалося, і були введені обмеження щодо місць і часу продажу алкогольних напоїв. Антиалкогольна кампанія призвела до того, що алкогольні

напої почали продавати "під прилавком", за завищеними цінами, вирубувалися виноградники, і розпочалося масове виробництво низької якості алкоголю (сурогату) [32].

Комсомол активно підтримував ініціативи щодо проведення безалкогольних масових подій, таких як весілля та дні народження. В рамках антиалкогольної кампанії медичні працівники акцентували увагу на проведенні лекцій, семінарів та телеекранних виступів, на яких вони розповідали про профілактику пияцтва та демонстрували негативний вплив алкоголю на організм людини. В Україні було створено лікувальні заклади для лікування осіб, що страждали від алкоголізму, із загальною кількістю місць понад 2050. Ці заходи сприяли зниженню кількості алкогольних залежників в республіці. У період 1985-1986 років кількість таких осіб зменшилася з 20,5 тисяч до 18,6 тисяч осіб. У 1990 році на кожних 10 тисяч населення припадало 1400 осіб, які страждали від алкоголізму [1].

З початку 1972 року підприємства, колгоспи та радгоспи створювали комісії для боротьби з пияцтвом. Станом на 1986 рік в республіці діяло майже 40 тисяч подібних комісій з понад 280 тисячами членів. Члени цих комісій мали право накладати штрафи на порушників на суму до 50 карбованців, вносити пропозиції щодо позбавлення премій, "тринадцятої зарплати", путівок, і переводити їх в черги на одержання житла. У вересні 1985 року було створено Всесоюзне добровільне товариство з боротьби за трезвість (ВДТБТ), яке об'єднало понад 13 мільйонів осіб. Функціонували Ради профілактики пияцтва та порушень дисципліни (наркологічні кабінети, заводські комісії з боротьби з пияцтвом, первинні структури ВДТБТ). Участь брали профспілки, комсомол, громадські організації, система освіти та охорони здоров'я. Влада також проводила рейди на підприємствах, в місцях масового відпочинку і накладала штрафи на порушників. З 1 серпня 1985 року держава підвищила роздрібні ціни на алкоголь на 20-25%, водночас знизила ціни на одяг, трикотаж, килими, кришталь та інші товари. Мережу магазинів з продажу алкоголю скоротили на

45%. За два роки виробництво алкогольних напоїв зменшилося з 1418 мільйонів доларів до 43% від цієї кількості [1].

Розроблялися методи лікування алкоголізму Олександра Довженка та Геннадія Шичка. Ті, які ухилялися від добровільного лікування, направляли на примусове, де якість лікування залишалася низькою, оскільки алкозалежних використовували як дешеву робочу силу, що заважало їх повній реабілітації. За розрахунками дослідника Ю. Латиша, в 1984 році одна особа споживала 8,4 літра абсолютного алкоголю, тоді як в 1986 році ця кількість скоротилася до 4,4 літра. Кількість злочинів, скоєних у стані алкогольного сп'яніння, зменшилася на 26%, смертність знизилася на понад 8%, а народжуваність зросла - в 1986 році в СРСР налічувалося 5,5 мільйонів новонароджених. Антиалкогольна кампанія також мала негативний бік - збільшилися черги за горілкою, поширилася спекуляція, таємна торгівля і продаж алкоголю на чорному ринку, а також використання талонів на спиртне. Перед магазинами з продажу алкоголю утворювалися дуже довгі черги. У 1987 році було витрачено 1,4 мільйона тонн цукру на самогонваріння. Населення вживало клей "БФ", дихлофос, рідину для чищення скла. Протягом 1986-1989 років в Україні було вирубано понад 60 тисяч гектарів виноградників, що спричинило збитки в розмірі 900 мільйонів карбованців. У 1986 році знімали понад 50 художніх фільмів, які містили алкогольні сцени. Навіть кефір був запропонований для заборони через вміст алкоголю в ньому. У 1985 році одна особа в Україні у середньому витрачала на алкоголь 127 рублів, тоді як на купівлю друкованої продукції - 17 рублів, спортивних товарів - понад 3 рублів. Антиалкогольна кампанія призвела до знищення 265 тисяч гектарів виноградників в Радянському Союзі (понад 60 тисяч гектарів на Україні). Це призвело до збитків у розмірі понад 89 мільярдів рублів в бюджеті. У 1988 році влада була змушена ввести талони на продаж цукру через його дефіцит [43].

Влада зробила кілька кроків на користь населенню. На початку осені 1988 року в Києві збільшилася кількість магазинів, що продають алкогольну

продукцію, з 154 до 204. В продовольчих магазинах було дозволено продаж розливного пива, яке можна було взяти з собою, у власній посудині. Дозволено також вживання алкоголю на місцях у 50 громадських закладах харчування. Ці заходи призвели до того, що алкоголізм став більш прихованим і алкоголіки почали вживати алкоголь у менш санітарних умовах, таких як дачі та різні приміщення. Антиалкогольна кампанія завдала величезних бюджетних збитків, які, за різними підрахунками, становили від 67 до 200 мільярдів карбованців. Дослідник Р.Піхоя стверджував, що протягом 1985-1988 років державний бюджет втратив понад 170 мільярдів доларів. Поруч із нею, нафтовою кризою, ця кампанія стала серйозним ударом для радянської економіки [33].

У роки Перебудови серйозною проблемою для СРСР стала наркоманія (рис.3.5). Якщо в 1985 році в СРСР було зареєстровано 1617 алкоголіків і 14,9 наркоманів на 100 тисяч населення, то в 1990 році ці показники зросли до 1423 і 27,1 відповідно.

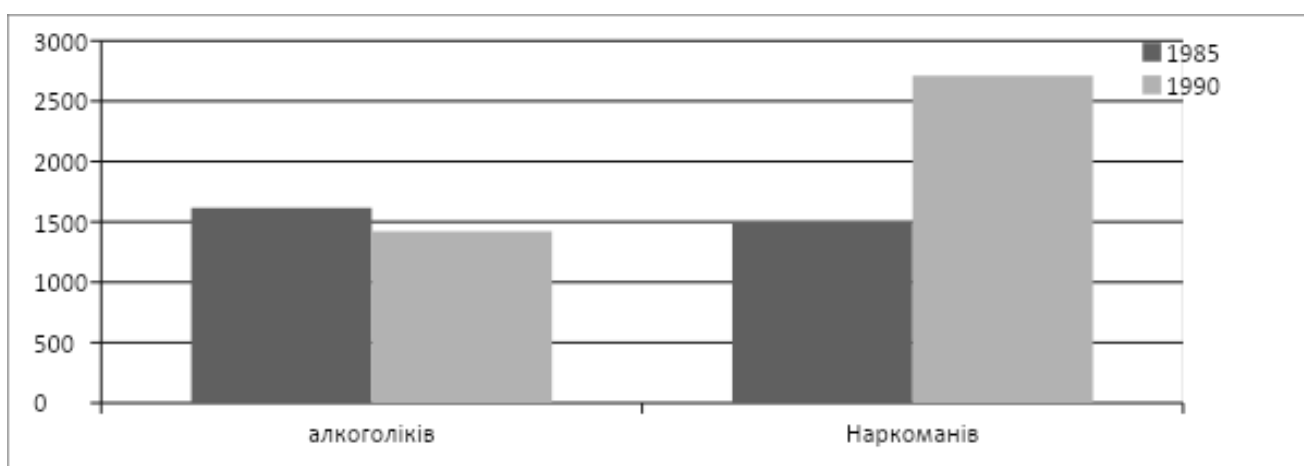

Рис. 3.5. Наркоманія та алкоголізм у СРСР (1985 – 1990 р.р.)

Міністерство охорони здоров'я СРСР в період з 1984 по 1990 рік зареєструвало зростання кількості наркоманів з 35254 до 67622 осіб. Наркотики потрапляли в УРСР з Середньої Азії, через південні порти. У 1980-х роках популярним став наркотик, відомий як "джеф", який виготовляли з ефедрину гідрохлориду, марганцівки та оцту. Окрім того, військовослужбовці, які

служили в Афганістані, стали одним із каналів поширення наркотиків в республіці. Найпопулярнішими видами наркотиків були коноплі і опійний мак. Забезпечені громадяни, особливо діти партійної еліти та чиновників, могли собі дозволити споживати героїн чи кокаїн. Станом на 1988 рік в УРСР налічувалося понад 28,4 тисяч наркозалежних [28].

Швидкість поширення наркоманії в УРСР протягом років Перебудови була вражаючою. У 1985 році на кожних 10 тисяч осіб припадало лише 6,3 особи, які страждали від токсикоманії та наркоманії, але до 1990 року ця цифра зростала і вже становила 42,8 особи [44, с. 41]. Також поширенням страждала токсикоманія, коли молодь вдихала пари ацетону, клею та інших хімічних речовин. Наркоманія стала особливо поширеною у Дніпропетровській, Донецькій, Миколаївській, Одеській областях та в Криму. В південних областях УРСР наркоманія розповсюджувалася через наявність плантацій наркотичних рослин у степових регіонах, а також завдяки нелегальним поставкам наркотиків через порти. На Донбасі наркоманія набула небезпечних масштабів через велику кількість урбанізованих районів та велику кількість колишніх в'язнів, що були там вже з 1930-х років [56].

Протягом 1988-1989 років в СРСР було проведено широкий соціологічний дослідження наркоманії в різних регіонах, включаючи Латвію, Приморський і Ставропольський краї, Горьківську, Новосибірську та Львівську області, а також в Москві і Ташкенті. Під час цього дослідження було опитано близько 3 тисяч наркоманів і споживачів наркотиків, 2 тисячі експертів і 6 тисяч учнів шкіл і професійно-технічних училищ. В результаті опитувань виявлено, що навіть в вищих навчальних закладах кількість наркоманів становила до 6%. Деякі респонденти заявляли, що почали вживати наркотики, коли служили в рядах Червоної Армії. Алкоголізм, наркоманія та асоціальний спосіб життя призводили до спалахів епідемій різних хвороб серед молоді, зокрема СНІДу і туберкульозу [46].

Перебудова також відкрила очі громадянам СРСР на таке явище, як проституція. Перші статті про проституцію в СРСР були опубліковані у 1986 році, зокрема статті Е. Додолева "Нічні мисливці" та "Білий танець", що вийшли на сторінках "Московського комсомольця". У 1988 році В. Кунін опублікував повість "Інтер дівчинка" у журналі "Аврора", яка пізніше була екранізована. За повідомленнями працівників готелів та ресторанів, в 1989 році ніч проведена разом із проституткою могла коштувати від 50 доларів. Проститутки з іноземною валютою були вважані найвищим класом в сфері надання інтимних послуг, і багато з них мали вищу освіту, володіли іноземними мовами та перебували на обліку у спеціальних службах [67; с.318]. У 1988 році в СРСР було зареєстровано перший випадок СНІДу, а до 1990 року було зареєстровано 270 ВІЛ-інфікованих дітей [29; с.50].

Важливою частиною сфери охорони здоров'я був відпочинок. Більшість мешканців стверджували, що вони проводили відпустку у родичів, часто у сільських районах або на своїх дачах. Санаторії та будинки відпочинку використовувалися лише менше як 20% населення через складнощі з отриманням путівок. Навіть у Криму, де було багато пансіонатів, турбаз та санаторіїв, місцевим жителям було складно потрапити туди, оскільки ці установи були призначені для задоволення потреб всього населення республіки, а не лише мешканців Криму. Навіть якщо відпочивальники потрапляли в санаторій чи пансіонат, значна частина з них не користувалася екскурсіями та не дивилася телебачення. Також багато відпочиваючих були незадоволені системою харчування. Наприклад, в Криму станом на 1990 рік санаторно-курортним закладам не виділяли бюджетних коштів на закупівлю м'ясних продуктів. Адміністрація цих закладів вирішувала проблему, замінюючи м'ясо рибою, яка часто була низької якості. Пляжі багатьох курортів були забруднені, і місцевим жителям не вистачало доступних пляжів, оскільки більшість з них були закріплені за курортами та санаторіями [1].

Також важливим засобом збереження здоров'я була фізична культура. Комітет з фізичної культури і спорту при Раді Міністрів УРСР та його органи на місцях, такі як районні (міські) комітети з фізичної культури та спорту, координували впровадження фізичної культури в повсякденне життя населення УРСР. На підприємствах формувалися фізкультурні колективи та ради з фізичної культури та спорту. Проводилися різноманітні спортивні змагання.

Найбільш популярним гаслом в трудових колективах було "Всією бригадою на старт!". У квітні 1985 року Пленум ЦК КПРС надав важливе значення виробничій фізкультурі. На підприємствах та організаціях створювалися ради з виробничої фізкультури, визначалися відповідальні за організацію занять, визначалися час та місце проведення. Станом на 20 вересня 1988 року населення УРСР мало доступ до спортивних залів на 41% та критих басейнів на 24%. [3, с.113].

За цей період в Україні зросла кількість стадіонів, лижних баз, тирів, плавальних басейнів і спортзалів на 2,4 тисячі місць. Також було створено 4 тисячі міських, районних та сільських культурно-спортивних комплексів [13; с.194].

Багато спортивних майданчиків були недостатньо осначені та знаходилися в запущеному стані. У гуртожитках, де проживали робітники, майже не проводилося фізкультурно-оздоровчої роботи [4; с.200]. Наприклад, в Криму більшість спортивних споруд мали недостатньо роздягалень, душових, кімнат для відпочинку, а також кімнат для масажу та лікувальної фізкультури. Станом на 1989 рік лише 19% населення УРСР займалося фізичною культурою та спортом, що становило близько 7,2 мільйонів осіб. Важливою проблемою було погане забезпечення спортсменів інвентарем, одягом та взуттям. Наприклад, в 1988 році лише 59% спортивного взуття було доступним через торгові організації УРСР. За офіційною статистикою СРСР, на 1990 рік близько 36% всього населення Союзу було залучено до фізичної культури.

Протягом 1965-1989 років в УРСР існувало понад 5800 спортивних колективів. У цей період зросла кількість фахівців з фізичної культури з науковими ступенями (кандидат, доктор наук) - їх було 579 осіб. Кількість стадіонів збільшилась на понад 340 одиниць, спортзалів стало 15426, а басейнів - 4194 [12, с.110]. Також значно зросла кількість стрілецьких тирів - від 3488 до 9308.

Під час Перебудови почала формуватися так звана організована злочинність. З'явилися організовані злочинні групи, у склад яких входили колишні військовослужбовці, колишні в'язні та спортсмени. Злочинність почала проникати до правоохоронних органів. Злочинці контролювали діяльність певних підприємств, збираючи з них "захист", і займалися незаконною торгівлею алкоголем та наркотиками, а також контролювали гральний бізнес та секс-індустрію. З кінця 1980-х років в країні розпочалося "чорне виверження" - побір з дрібних магазинів, кіосків та ларьків, а також зросла кількість важких злочинів, таких як вбивства, тілесні пошкодження та розбійні напади [45, с.186]. Правоохоронні органи намагалися завищувати показники розкриття злочинів - рівень розкриття в СРСР становив 90-95%, у той час як в європейських країнах він складав лише 46%. У серпні 1989 року Верховна Рада СРСР ухвалила постанову "Про рішуче посилення боротьби зі злочинністю", якою передбачалося створення тимчасових комітетів по боротьбі зі злочинністю в СРСР, союзних та автономних республіках, країнах, областях, склад яких включав керівників органів прокуратури, внутрішніх справ, державної безпеки, суддів і юстиції, а також народних депутатів СРСР [1, с.159].

Створення таких структур не призвело до покращення ситуації. Протягом 1985-1990-х років в СРСР було засуджено до смертної кари 386 осіб. На початок 1986 року у в'язницях перебувало понад 2 мільйони осіб. Протягом періоду з 1985 по 1990 рік кількість зареєстрованих злочинів зросла з 2080 тисяч до 2786,6 тисяч. У 1990 році було зафіксовано 4,7 тисяч випадків хабарництва, 1,8

тисячі випадків отримання незаконної винагороди в сфері обслуговування, 24,3 тисяч порушень правил торгівлі, 11 тисяч випадків придбання чи збуту майна, завідомо здобутого злочинним шляхом (рис.3.6).

Рис.3.6. Порушення В СРСР у 1990 році

За даними МВС СРСР, злочинці в 1986 році привласнили 463 мільйони карбованців, а в 1990 році - понад 878 мільйонів карбованців [14, с.111]. Наприклад, якщо у 1986 році в СРСР зареєстровано 19,4 тисяч зґвалтувань та 16,7 тисяч умисних вбивств чи замахів на вбивство, то у 1990 році ці цифри зросли до 22,5 тисяч та 24,9 тисяч відповідно (рис.3.7).

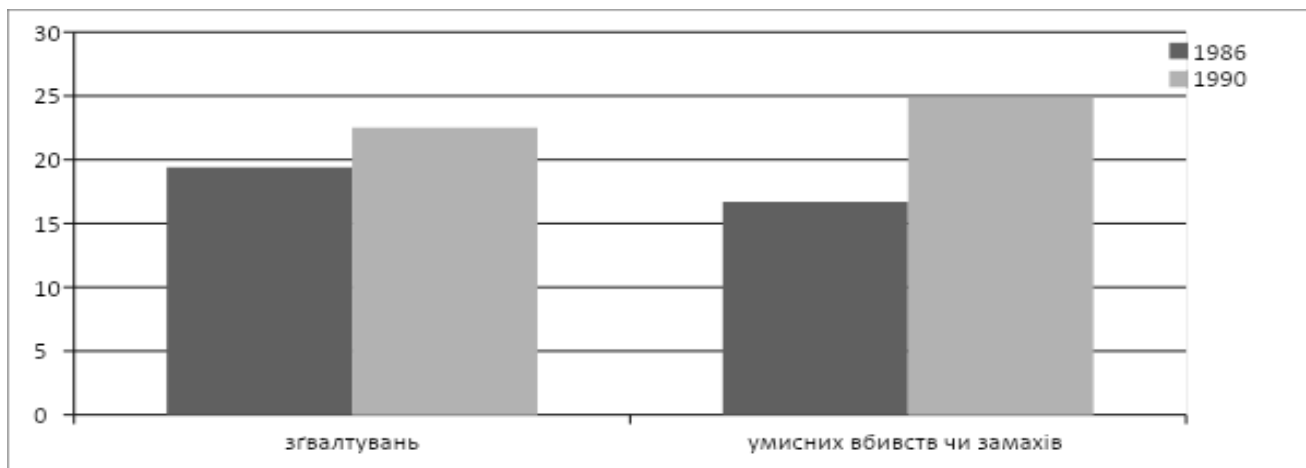

Рис. 3.7. Зріст злочинності у 1986-1990р.р. (тис. випадків)

Крадіжки на підприємствах стали загальним явищем, і часто їх вчиняли так звані "несуни". Більшість злочинів була скоєна молоддю, яка становила до 86% усіх злочинів. Тяжкі умови життя призвели до збільшення кількості суїцидів серед громадян УРСР. З 1965 по 1990 рік кількість самогубств у СРСР зросла з 39,5 до 60,8 тисяч осіб. Рівень природного приросту населення республіки впав з 13,6 осіб на тисячу жителів у 1960 році до 1,7 у 1989 році. У деяких областях, таких як Вінницька, Кіровоградська, Полтавська, Сумська, Харківська, Черкаська та Чернігівська, спостерігалось переважання кількості померлих над народженими. Наприкінці 80-х років ситуація була подібною і в Донецькій, Хмельницькій та Луганській областях [44, с.43].

Загалом, аналізуючи ситуацію в галузі охорони здоров'я в роки Перебудови, варто відзначити подвійні стандарти: з одного боку, збільшувалася кількість медичних закладів, але з іншого - багато з них перебували у аварійному стані і бракувало медичних працівників. Держава намагалася зробити фізичну культуру та спорт доступними для масового населення. Найвідомішою ініціативою Перебудови стала антиалкогольна кампанія.

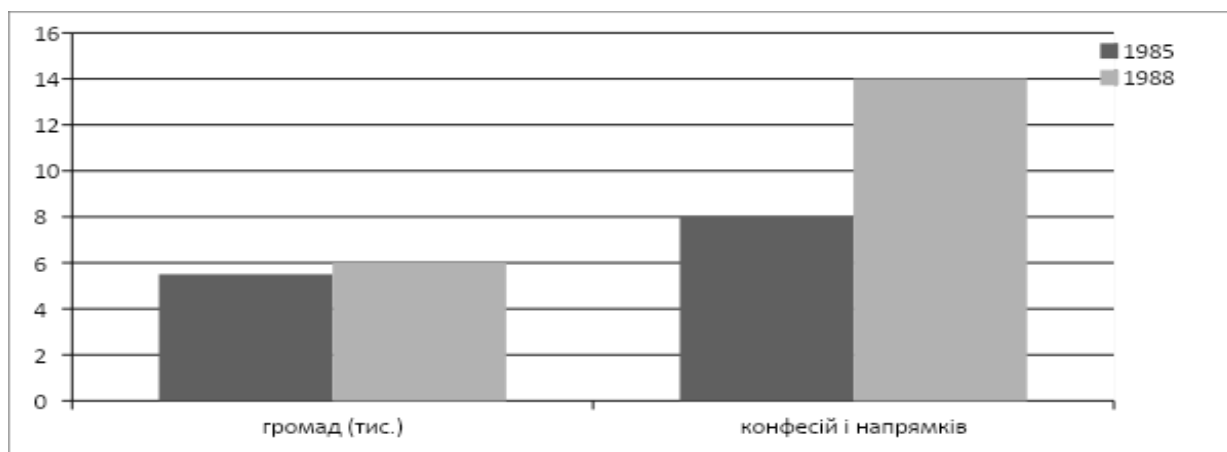
3.2.2 Релігійний резонанс

Зростання соціальних проблем та втрата багатьма громадянами старих ідеологічних орієнтирів призвели до збільшення ролі церковно-релігійного впливу в суспільстві. У контексті національно-культурного та духовного піднесення та послаблення заборон на релігійну активність спостерігалася

повернення до традиційних духовних цінностей та розширення їхніх форм (рис.3.8).

Рис. 3.8. збільшення ролі церковно-релігійного впливу в суспільстві у 1985-1988 р.р.

Як ми бачимо, якщо в 1985 році в Україні було 5,5 тисяч релігійних громад з 8 різних конфесій і напрямків, то до 1988 року ця кількість зростає до 6

тисяч громад з 14 різних віросповідань [1].

Тенденція до самостійності православної церкви та легалізації раніше заборонених церков посилилася. Від часів Сталіна, головною церквою в СРСР була Російська (офіційно - Руська) православна церква (РПЦ). Для радянської влади ця церква залишалася важливим інструментом контролю та ідеологічної впливовою силою. Незважаючи на видимі суперечності між православ'ям та комунізмом, Російська православна церква стала складовою радянської системи влади та ідеології.

У другій половині 1980-х років в Україні почав розвиватися масовий рух за визнання Української греко-католицької церкви та відродження Української автокефальної православної церкви. Їхні прихильники активно виступали, навіть у період перебудови. У Галичині особливо активізувалася кампанія за легалізацію УГКЦ. Влада залишалася незмінною відносно цієї проблеми до кінця 1980-х років, оскільки вбачала в цьому ризик для децентралізаційних тенденцій і національного руху. У той же час Московський патріархат та

керівництво Українського екзархату виразили негативне ставлення до унії, бачачи в ній загрозу для РПЦ.

Для запобігання можливій легалізації УГКЦ, влада активно передавала порожні храми РПЦ з метою заборонити греко-католикам доступ до них.

Важливою подією в боротьбі за відновлення діяльності Української греко-католицької церкви були масові молебні та богослужіння. Наприклад, тільки у Львові та області від квітня до серпня 1989 року було проведено понад 20 тисяч церковних обрядів. На 17 вересня 1989 року в Львові відбулося ще одне богослужіння та масова акція, в якій взяли участь майже 200 тисяч осіб. Також великим враженням вразило голодування єпископів, священників та активістів (понад 400 осіб) у Москві, яке тривало з 19 травня до 24 листопада 1989 року [29].

У підтримку УГКЦ та її прав на легальну діяльність виступили численні міжнародні релігійні та правозахисні організації. Особливо важливим було висловлення Ватикану. 5 жовтня 1989 року Папа Римський на Синоді українських католицьких священників у Римі заявив, що радянська демократизація не буде повною без легалізації УГКЦ. Проте вже в цей період ситуація в Галичині, як зазначалося, вийшла з-під контролю РПЦ.

На практиці, процес повернення УГКЦ до релігійного життя країни набував нового імпульсу. У січні 1990 року УГКЦ вже мала 370 церков, а до 1 лютого 1990 року подано заяви на реєстрацію від 435 греко-католицьких громад. Незабаром на заході України почали легально функціонувати понад 2 тисячі греко-католицьких парафій. Львівський собор Святого Юра, який мав велике історичне значення, було передано греко-католикам [29].

Українська греко-католицька церква почала поширюватися в центральні та східні регіони України, попри те, що цей процес був повільним. Ця церква продовжила боротьбу за духовне відродження українського народу та незалежність України. Її вплив серед населення зростав пропорційно втратам та впливу партійних організацій.

Одночасно з Українською греко-католицькою церквою, Українська автокефальна православна церква, яка була заборонена радянською владою ще в 1930-х роках, також відроджувалася. На відміну від УГКЦ, ця церква не мала жодних інституційних структур в УРСР. Її основу становили церковні громади, що представляли Російську православну церкву. В Україні Російська православна церква мала велику мережу громад, що була вдвічі більшою, ніж в Росії [25].

Майже половина православних церков розташовувалася у західних областях. Точно там перед святкуванням 1000-ліття Хрещення Руси-України почався процес відродження Української автокефальної православної церкви (УАПЦ). На 15 лютого 1989 року у Києві було створено ініціативний комітет із відновлення УАПЦ за підтримки проукраїнських сил. Цей комітет працював над відродженням УАПЦ та реєстрацією її громад. Ця робота принесла перші результати: 19 серпня 1989 року парафія святих Петра і Павла Російської православної церкви у Львові оголосила про свій розрив з РПЦ і перехід до УАПЦ. Ці дії повторили ще дві львівські парафії, а потім кілька десятків парафій у всій Галичині. 22 жовтня 1989 року колишній єпископ РПЦ Іван Боднарчук очолив УАПЦ, і до початку 1990 року УАПЦ налічувала близько 200 галицьких парафій [45].

Церковно-релігійне життя православних громад УПЦ здійснювалося в контексті національної самосвідомості. Були вжиті заходи щодо українського перекладу богослужбової літератури, і завдяки ініціативі митрополита Філарета було здійснено переклад Святого Письма на українську мову. Православний рух в Україні не обмежувався лише боротьбою за свободу совісті та демократизацію церковно-релігійного простору, а також включав в себе протести проти війни Радянського Союзу в Афганістані. Уосени 1987 року диякон із Запорізької області Віктор Пруський розпочав голодування на знак протесту проти участі радянських військ у війні в Афганістані, а також було

відправлено численні листи, заяви та звернення щодо воєнних подій та загибелі військових [39, с.6].

Громадяни об'єднувалися у законні та незаконні релігійні групи, з метою висловити і захищати свої права. Одна з таких груп, яка носила назву "Християнський союз України" існувала в Києві у 1986 році. Ця організація боролася за право на свободу совісті в Україні.

Отже, процеси національно-культурного відродження охоплювали все ширші сфери та набирали обертів. Ці процеси залучали все більше людей із різних регіонів України. Відродження було різноманітним і багатофакторним. Так само, як і великі літератори та громадські діячі, до цих процесів долучилися тисячі вчителів, лікарів, вчених, художників, працівників культури, священиків. Через розширення свободи слова, гласності, зростання активності суспільства у питаннях відновлення національної історичної пам'яті та потреби власної державності ставали очевидними і необоротними.

Важливою подією в період перебудови було об'єднання творчої інтелігенції, яка підтримувала українську культуру, мову і історію, з політичними силами, які вже тривалий час боролися проти російсько-радянської окупації. Влада ставилася до цього об'єднання з певним страхом і намагалася запобігти йому. Однак, об'єднання цих сил відбулося в роки перебудови і значно зміцнило державницький потенціал українського суспільства.

3.3 Аналіз змін у проведенні свят, традицій та звичаїв у повсякденному житті радянських громадян у 1885-1991р.р.

Традиції, свята і обряди грали важливу роль у визначенні ідентичності будь-якого етносу або народу, вони відображали культуру та історію цього народу. У Радянському Союзі, який був багатонаціональною державою, влада намагалася змішати традиції та створити єдиний радянський народ, спрямований на будівництво комунізму та прийняття радянських цінностей,

включаючи історію СРСР та комуністичну партію. З цією метою була створена Комісія по радянським традиціям, святам та обрядам при Раді Міністрів УРСР у 1974 році. Подібні комісії також функціонували на місцевому рівні та в трудових колективах.

Радянські традиції та свята були спрямовані на виховання патріотизму, підтримку партії та працьовитості, дружби між народами, інтернаціоналізму та матеріалістичного світосприйняття. Художнє оформлення, включаючи символіку та мистецтво, відіграло важливу роль у цьому процесі.

Радянські свята можна було розділити на три типи: суспільно-громадські, особисто-громадські та особисто-сімейні. До суспільно-політичних свят, які мали загальнонаціональний характер, входили такі події, як Річниця жовтневої революції, День народження В. Леніна, День Перемоги у Великій Вітчизняній війні, День конституції СРСР, День утворення СРСР та інші. Кожне з цих свят служило певною ідеологічною метою і сприяло формуванню радянського громадянина.

Зазначені свята сприяли формуванню комуністичного світогляду в особах, проте лише п'ять із перерахованих були вихідними днями (7-8 листопада, 1-2 травня, 9 травня, 8 березня, 7 жовтня) [1; с.159]. Ці свята акцентували увагу на боротьбі радянського народу за свої права та працю. Святкування Дня Перемоги, Дня трудящих, Річниці жовтневої революції слідували стандартній схемі, яка включала в себе вшанування символів і знаків, що втілювали ідею держави, демонстрацію збройних сил як символу могутності, а також нагородження осіб, які відзначились перед владою та урядом. Політичні лідери з'являлися на трибунах, а громадяни часто прикрашали себе медалями, орденами та іншими відзнаками [5].

Однак варто зауважити, що під поверхневими радянськими святами часто таємно відбувалися традиційні релігійні свята, такі як Різдво та Паска. У святкуванні Нового Року також відбулися зміни, коли на танцювальному репертуарі радянських громадян з'явилися стилі диско та ламбада. Модною

стала музика гуртів, таких як ABBA, Boney M, Modern Talking, і з'явилися нові музичні смаки. Завдяки дефіциту продуктів харчування, радянські громадяни переосмислили закордонну кухню, наприклад, "м'ясо по-французьки" стало синонімом для запеченої свинини або яловичини з цибулею, сиром і майонезом. Також з'явилася популярність напою "Пепсі", який часто розбавляли водою для економії [8].

У період Перебудови, наприкінці року, на святкування Нового Року стало можливим замовити відомих персонажів, Діда Мороза та Снігуроньку, скориставшись послугами Бюро добрих послуг або фірмами, які надавали побутові послуги. Однак в цей час спостерігався новий тренд у святкуванні Нового Року, коли гірлянди можна було підключити до телевізора, і вони блимали у такт мелодії. Один із найвизначніших моментів цього періоду був у 1988 році, коли генсек СРСР Михайло Горбачов та президент США Рональд Рейган спільно привітали населення СРСР з Новим Роком.

Особливим святом в УРСР був День Перемоги, який символізував перемогу та мужність радянського народу в часи Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років. У різних містах проходили паради, урочисті ходи, кладання квітів до меморіальних комплексів воїнів-визволителів та братських могил. Лідери місцевих виконкомів та комуністичних комітетів, ветерани війни та праці, а також офіцери брали участь у цих урочистостях. Після цього наступали масові розваги, кіносеанси, спортивні змагання, концерти (особливо популярними були пісні з фронтового періоду), зустрічі однополчан, зустрічі ветеранів з молоддю, а урочистості завершувались величним салютом. Завдяки цим святкуванням, День Перемоги став особливо важливим для населення УРСР.

Проте, згідно з журналом "Перець" за 1990 рік, ветерани Другої світової війни та ветерани-афганці зазнавали труднощів, оскільки державні органи, включаючи військкомати, надавали обмежені пільги для їх родин та затягували виплати [46].

Трудові свята та обряди відігравали роль у формуванні в громадянах СРСР цінностей, таких як колективізм, товарицькість, взаємодопомога та інтернаціоналізм [50]. Ці свята і обряди спрямовувалися на виховання поваги до праці та розглядали працю як важливий громадянський обов'язок, визнаючи її найвищою мірою гідності та суспільного престижу особистості. Трудова діяльність сприяла створенню позитивного іміджу громадян.

Трудові свята і обряди можна розділити на два основних типи: професійні та обряди в трудових колективах. Загальнодержавні професійні свята охоплювали різні професії, включаючи День працівників торгівлі, побутового обслуговування населення і житлово-комунального господарства, День науки, День хіміка, День шахтаря та інші. Трудова біографія громадян була розділена на три етапи: 1) становлення в обраній професії; 2) розкриття творчих здібностей, таланту, задумів; 3) передача набутого досвіду, життєвої мудрості та моральних норм молодшому поколінню [43].

Молоді працівники проходили особливий ритуал "посвяти" у трудову спільноту, включаючи вручення перепустки на підприємство, присвоєння першого кваліфікаційного розряду та записи в трудовій книжці. Перед цим молоді робітники покладали квіти до пам'ятників Леніна, пам'ятників борцям за владу Рад, воїнам, які загинули за Батьківщину, і проводили зустрічі з дирекцією підприємства, комсомольськими організаціями, ветеранами праці та наставниками [47]. Внутрішня радіомережа підприємств транслювала пісні про Батьківщину, Комуністичну партію, працю та комсомол. Ритуал включав також тематичне художнє оформлення з елементами символіки, такими як бюст Леніна, Державний герб СРСР, прапори УРСР і СРСР, знамена підприємства та символічні оздоблення, які відображали трудові досягнення.

Особливе значення мала церемонія "Урочистого вшанування ветеранів праці", під час якої громадяни проводили ветеранів на пенсію та дарували їм подарунки. Ця церемонія була особливо популярною серед тих, хто працював на одному підприємстві протягом усього життя [2, с.100].

У радянській культурі особисто-громадські обряди відігравали значущу роль і включали патріотичний компонент. В СРСР патріотизм розглядався як готовність до самопожертви, навіть готовність віддати своє життя за країну та поставити інтереси держави вище власних інтересів. До таких обрядів належали "проводи в Збройні сили СРСР" та "Урочисте вручення паспорту громадянину СРСР". Наприклад, обряди проводження до Збройних сил включали в себе проводи від трудового колективу, проводи від батьківського дому, проводи від міського центру до обласного збірного пункту та завершувалися проводами від збірного пункту [6, с.52].

Призовникам постійно нагадували про їхню військову обов'язок та обов'язок перед Батьківщиною, розкриваючи значення військової присяги. Під час проводів, зазвичай, присутні були ветерани війни, які ділилися своїм досвідом, заохочували призовників та пояснювали важливість їхнього обов'язку перед Батьківщиною. Призовники в багатьох випадках покладали квіти до пам'ятників Леніну та воїнам, які загинули під час Великої Вітчизняної війни. Оскільки період Перебудови припав на участь радянських військ у бойових діях в Афганістані, дуже часто на церемоніях діючі військовослужбовці нагороджували або дарували сувеніри матерям, чії сини виконували міжнародний обов'язок або загинули.

Один із важливих ритуалів в радянському суспільстві був пов'язаний з "Урочистим врученням паспорта громадянина СРСР". Перед видачею паспорта адміністрація, профспілкові та комсомольські організації на підприємствах, технікумах, профтехучилищах, школах, де працювали або навчалися юнаки та дівчата, організовували походи до місць революції та історичних місць слави Комуністичної партії. Там проводилися лекції про права та обов'язки громадянина СРСР. При врученні паспорта 16-річній особі часто брали участь родичі, найближчі друзі та інші особи. Проте можна помітити тенденцію до зменшення популярності цього обряду з часом (рис.3.11).

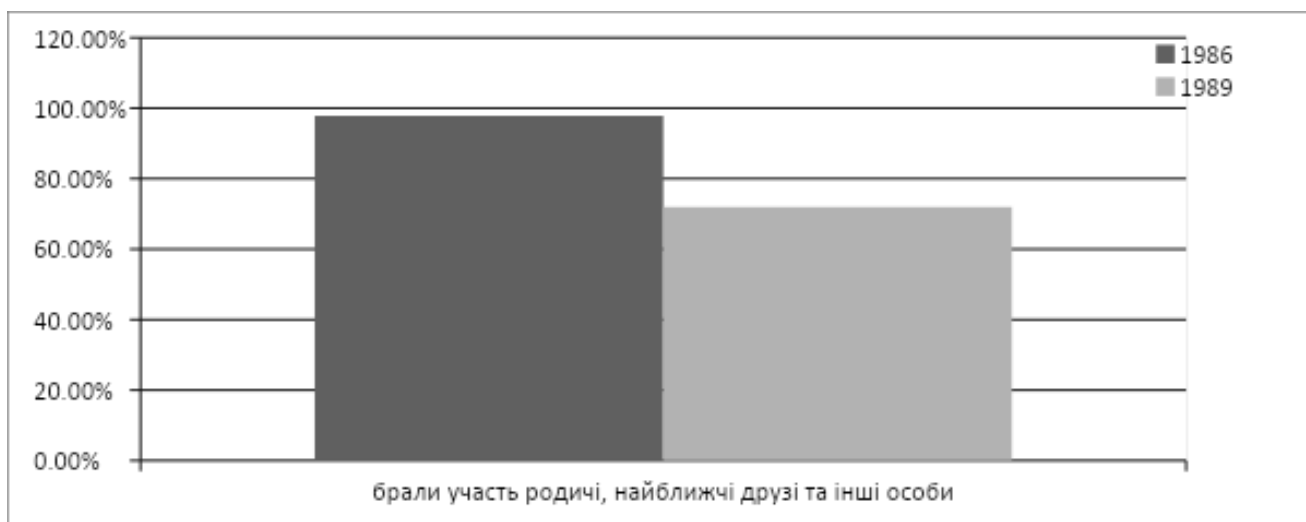

Рис. 3.11. Урочисте врученням паспорта громадянина СРСР

Як ми бачимо, якщо у 1986 році ця подія була поширеною в 97,8% міських населених пунктах УРСР, то у 1989 році - лише в понад 72% [49; с.214]. У контексті тоталітарного суспільства СРСР, яке відзначалося пануванням комуністичної ідеології, держава контролювала особисте життя громадян. Особисто-сімейні свята вважалися соціально важливими, такими як одруження, народження дітей та похорони. Під час відповідних обрядів враховувалася роль і внесок померлого в трудовий колектив чи державу загалом. Проте матеріально-технічна база для проведення цих обрядів не відповідала вимогам. Учасники в цих обрядах, які отримували 90 копійок за кожний обряд, складались переважно з більше ніж 15 тисяч службовців. Важко було знайти належно підготовлений персонал, оскільки не існувало відповідних факультетів в університетах, присвячених підготовці такого персоналу. Були створені лише окремі курси, які включали в себе 64 години навчання та охоплювали теми, такі як "Роль соціалістичної обрядовості в комуністичному вихованні радянських громадян", "Обряди, свята та традиції як важливе соціальне явище", "Формування та поширення радянських обрядів, свят та традицій" [13, с.151]. На цих курсах проводилися заняття з драматургії, пластики рухів та режисури.

Тривалість курсу становила 10 днів, після закінчення якого слухачі отримували посвідчення виконавця урочистих сімейно-побутових обрядів.

Простір для проведення відповідних обрядових церемоній часто був недостатнім. За період з 1986 по 1990 роки було використано більше 370 різних приміщень для проведення урочистостей [17, с.43]. У Севастополі, наприклад, на 1989-1990 роки існувало лише п'ять подібних місць. Важкою проблемою для проведення особисто-сімейних обрядів для радянських громадян була висока ціна. Зокрема, обряди з нагоди народження дитини обходилися в середньому в 70 карбованців (включаючи фотографування, музичний супровід та видачу медалей).

Міністерство побутового обслуговування населення УРСР створило спеціалізовану госпрозрахункову службу, в яку входило 11 фірм обрядових послуг "Свято", понад 700 салонів та 9 тисяч приймальних пунктів [15; 17]. У магазинах-салонах та спеціалізованих відділах для наречених товари продавалися лише за запрошенням (купівля товарів за місяць до одруження і через місяць після). Проте існуюча мережа магазинів не задовольняла попит на товари для молодят та новонароджених. У більшості випадків весільні сукні не відповідали смакам наречених.

Під час весільного обряду стали звичайністю різні символічні дії, такі як запалювання факелу від вічного вогню, складання квітів до пам'ятників Леніну та братської могили загиблих воїнів. Ці обряди виражали вдячність борцям, які віддали життя за Батьківщину [18]. Багато з цих обрядів часто втрачали своє первинне значення та перетворювались на формальні частини весільного обряду.

У зв'язку з антиалкогольною кампанією, у проведенні весіль почали акцентувати увагу на безалкогольних заходах, які розроблялися для заміни традиційних весільних бенкетів. Замість розкішного застілля, запропоновано програму з цікавими конкурсами, намагалися перетворити весільне дійство на щось більше схоже на театральне представлення. "Безалкогольні весілля"

здалися малореалістичними, оскільки наречені замість алкоголю вживали сік, квас та інші безалкогольні напої (у тому числі "весільний" напій). Також заборонялося вживати алкогольні напої, зроблені вдома.

Через дії радянської влади, була помітна тенденція до зменшення популярності послуг з фотографування, відеозйомки та інших обрядових послуг. Влада навіть заборонила видавати на прокат весільні тенти, курені та посуд у приватному секторі. Органи влади також встановлювали спеціальний репертуар для виконавців, які виступали на урочистих подіях.

Влада також контролювала урочистий і траурний обряд, яким були "Похорони". Важливо відзначити, що радянське законодавство не містило жодних релігійних аспектів. Головна мета поховальної церемонії полягала в виявленні пошани померлому, збереженні його пам'яті серед нащадків і продовженні справ, розпочатих ним [24; 27]. У радянському суспільстві не приймалися концепції потойбічного життя. Міністерство житлово-комунального господарства УРСР відповідало за цей обряд. У 1973 році воно створило ритуальну службу, яка надавала населенню різні ритуальні послуги, включаючи музичний супровід, транспорт, розкопування могил і встановлення пам'ятників. Будинки трауру мали різні приміщення, такі як ритуальні зали, кімнати для передпохоронного та похоронного обслуговування, кімнати очікування, місця для почесного караулу (для родичів покійного, оркестру, персоналу, який готував церемонію). Також в цих будинках були медичний пункт, холодильна камера та радіорозетка. Упродовж 1986-1990 років кількість ритуальних майданчиків зросла з 868 до 1002 [1; с.104]. Але лише 67% кладовищ були оснащені спеціальними місцями для проведення траурних обрядів, ритуальними майданчиками і меморіальними залами. Населення постійно скаржилося на недбале виконання ритуальних послуг працівниками, які вживали алкоголь та не мали належної виробничої бази.

Наприклад, виробництво вінків стикалося з проблемою нестачі рулонів крепового паперу. Щорічна потреба у таких рулонах становила 5000 штук, але

фактично виділялося лише 1900 рулонів. Головною займальною діяльністю бюро ритуальних послуг став виготовлення та встановлення пам'ятників. Кладовища часто були в незадовільному стані, бракувало санітарії та водопостачання.

Гострою проблемою у сфері ритуальних послуг було виготовлення гробів, оскільки лісопереробна промисловість працювала із великими перебоями. Також становище з копанням могил було не на кращому рівні, оскільки це завдання виконували лише спеціалізовані центри в обласних центрах [27]. Якщо замовник вирішував звернутися до кооперативів для копання могил, то ціни перевищували державні на 10 разів і могли становити 100 крб. Також, вартість урочистого похоронного обряду для населення Криму коливалась від 110 до 160 крб., залежно від обсягу ритуальних атрибутів. Одиноких громадян поховали за рахунок місцевих адміністрацій, які виділяли 160 крб. для міст та 110 крб. для сіл на похорон однієї особи. В радянській ідеології безсмертя людини розглядалося не через її душу, а через сліди та думки, які вона залишала наступним поколінням і своїм нащадкам. У радянському періоді важливою стала традиція "Дня пам'яті", коли місцева влада проводила загальні роботи на кладовищах напередодні 9 травня.

Попри радянські комуністичні свята, також виконувались релігійні обряди, такі як хрещення, весілля та похорони. Але радянська влада вбачала в релігії загрозу для існуючого режиму, що може пояснити руйнацію храмів та переслідування священників ще у 1920-1930-х роках. В СРСР не було забороненою діяльність різних релігійних конфесій, але діяльність релігійних громад контролювалась владою. Згідно з Конституцією 1978 року, атеїсти мали право проводити пропаганду, але віруючим надавалося право лише сповідувати свою релігію без будь-якої пропаганди. З іншого боку, згідно з Законом 1961 року, була заборона на діяльність представників Свідків Єгови, п'ятидесятників, істинно православних християн, адвентистів-реформаторів [23]. Влада робила всі можливе для формування наукового та матеріалістичного

світогляду серед радянських громадян [18; с.175]. Місцева влада також проводила виховну та профілактичну роботу, агітуючи проти "сектантів". Правоохоронні органи, разом з комсомольськими активістами, час від часу здійснювали обшуки у місцях можливого проведення "релігійних заходів".

В роки перебудови відбулися значні зміни у відношенні суспільства до релігії та церкви. В кінці 1980-х та на початку 1990-х років, релігійність радянських громадян різко зросла. Системна криза в суспільстві, невпевненість у майбутньому, події в Афганістані та Чорнобильська трагедія привели багатьох до віри в Бога та звернення до церкви. У 1988 році Рада у справах релігій при Раді Міністрів СРСР скасувала інструкцію від 1961 року і дозволила реєструвати релігійні громади, які раніше були заборонені (Свідки Єгови, п'ятидесятники, адвентисти та інші) [32; с.3]. Поступово віруючі стали повноцінними радянськими громадянами. 29 квітня 1988 року відбулася зустріч Генсека СРСР М. Горбачова та Московського Патріарха Пімена, на якій обидва високопосадові особи зауважили, що всі мають спільну історію, Батьківщину та майбутнє. До 1990 року в Україні було зареєстровано понад 4 тисячі релігійних общин. У травні 1990 року Рада міністрів УРСР вирішила передати Українській православній церкві окремі об'єкти Києво-Печерського державного історико-культурного заповідника [51, с.41]. У Києві відзначили 1000-річчя Хрещення Русі в червні 1988 року. У межах цього святкування відбулася зустріч Голови президії Верховної Ради УРСР І. Шевченка з представниками РПЦ та релігійних організацій з інших країн [51, с.45]. На початку 1991 року в УРСР діяло понад 10,7 тисяч релігійних громад різних конфесій (30 конфесій).

Лідируючу позицію в релігійній сфері займала Українська православна церква Московського патріархату. На Криму, станом на 1991 рік, діяло 8 мусульманських громад, а також функціонував Кримський мусульманський кадіот. Після 1988 року почали активізувати свою діяльність протестантські церкви, які проводили агітацію на стадіонах, у місцях масового відпочинку та в установах виправно-трудоного виховання. Також на передній план вийшли

астрологи, хіроманти та ворожки, які популяризували свою діяльність через ЗМІ. 23 квітня 1991 року був прийнятий Закон "Про свободу совісті та релігійні організації", який гарантував право кожного на свободу совісті. У 1989 році кількість обрядів вінчання зросла на 18,4% в порівнянні з 1985 роком, а кількість обрядів хрещення також збільшилася на 18,4% [21].

Отже, протягом років Перебудови в УРСР можна виділити різноманітні види свят. Серед них були загальнодержавні свята, такі як День Перемоги, День Праці та 8 Березня, а також свята, пов'язані з родинними подіями, такими як весілля, народження дитини та похорон. Водночас влада зняла обмеження на релігійні обряди, була відновлена свобода віросповідання, і з'явилися релігійні громади, такі як Свідки Єгови і анабаптисти, але водночас акцент робився на атеїзмі [21].

У цілому, період з 1985 по 1991 рік для культури і повсякденного життя УРСР можна вважати періодом занепаду порівняно з попередніми роками. Хоча Перебудова призвела до плюралізму, ознак лібералізму і проникнення західної культури на територію СРСР, в країні також зросли проблеми з алкоголізмом, наркоманією та злочинністю. Соціально асоційовані тенденції можна пояснити загальним занепадом держави, що кульмінував подіями 1991 року.

3.4 Аналіз переосмислення поглядів на історію радянського періоду в шкільних навчальних програмах наприкінці 80-х – 90-х років ХХ століття

Методологічний підхід до вивчення шкільної історії, що називається соціоантропоцентричним, залежить від дослідження історії повсякденності через призму різних аспектів, таких як економічний, соціальний, політичний, духовний і дипломатичний. Автори, такі як Н. Абашидзе, Г. Гершензон, І. Філіпов, І. Осипов, та І. Шепелєв, розглядають розвиток соціокультурної інфраструктури та її взаємодію з об'єктами господарської діяльності. Вони обговорюють такі аспекти, як соціальні зміни, міграція населення до міст, і зникнення малих сіл.

Дослідження історії повсякденності допомагає зрозуміти психологію людей у різні історичні періоди і усвідомити їхню значущість. Засоби викладання цього матеріалу включають розповідь, опис, сюжетну розповідь, персоніфікацію та драматизацію. Акцент робиться на тому, що кожна людина є складовою історичної системи соціального життя, і формування повсякденності визначається соціальним, професійним статусом, родинним станом і віком.

Методика вивчення історії повсякденності поєднує традиційні та інноваційні методи, такі як розповідь, опис, сюжетна розповідь, персоніфікація та драматизація. Дослідження включає такі періоди, як 1989–1992, коли акцентується на змінах у господарській діяльності та міграції населення; 1992–1996, коли розглядається організація нових сільських об'єднань; і 1996–2005, коли вивчається економічний розвиток та ініціативи громадянського суспільства.

На початку 1980-х років в Україні спостерігався інтенсивний розвиток господарської інфраструктури, зокрема в аграрному секторі. За даними досліджень, у період з 1989 року спостерігалась значна активність в господарській сфері, зокрема у сільському господарстві. Селяни виявляли інтерес до нових форм господарювання, таких як кооперативи, та здійснювали перехід до інтенсивних технологій і високопродуктивних культур [25].

У 1989 році сільське населення виявляло активний інтерес до розвитку нових сільськогосподарських об'єднань, зокрема в рамках "ініціативи по створенню інтегрованих аграрних об'єднань". У цей період була встановлена висока сільсько-економічна активність, і надзвичайно важливим було створення нових форм управління і господарювання в сільському секторі.

Також, важливим вказівником розвитку було значне зростання виробництва продукції та створення нових робочих місць, що стосувалося особливо сільських господарств. У 1989/1990 роках середній рівень доходу селян збільшився, забезпечивши покращення їхнього соціального становища.

Проте, з початком 1990-х років, зокрема внаслідок політичних та економічних змін, виникли труднощі в сільському господарстві, що вплинули на соціально-економічну ситуацію сільського населення. Тривалість цього періоду була охарактеризована низькою рентабельністю сільського господарства, і сільські господарства стали стикатися з труднощами в забезпеченні потреб в сільськогосподарській техніці та засобах виробництва.

Розглядаючи розвиток історії сільського господарства в Україні з 1989 року, можна виділити різні етапи. Починаючи з 1987 року, зафіксовано історичні події, такі як створення кооперативів та перехід до інтенсивних технологій у сільському господарстві. Період з 1989 по початок 1990-х років характеризується значною активністю селян у створенні нових аграрних об'єднань та впровадженні ефективних методів у господарюванні.

За цей час було важливо забезпечити нові форми управління і підвищити виробництво продукції в сільському секторі. З 1989 року сільське населення виявляло інтерес до розвитку інновацій та новаторських методів господарювання. Однак у 1990-і роки, внаслідок економічних труднощів, сільське господарство стало стикатися із складними умовами, що вплинули на соціально-економічний стан сільського населення [20].

Починаючи з 1989 року, було зазначено перехід від історичних етапів, таких як період від 1921 року до 1941 року, аж до сучасного етапу, де сільське господарство має вирішувати завдання стосовно сталого розвитку та ефективного використання ресурсів.

Останній період характеризується важливими змінами в сільському господарстві, такими як впровадження нових технологій та підвищення ефективності господарювання.

Одинадцятого та десятого століття нашої ери розглядаючи в історичному контексті, виділяється особливим періодом інтенсивного розвитку сільського господарства в НДР. За цей час була виявлена значущість вирощування високоякісних культур і збільшення врожайності, зокрема, в сільському

господарстві Ернста Ноада, який привів до покращення стану господарств в регіоні. Відзначившись підвищеною продуктивністю, його підходи визнавались ефективними для розвитку сільськогосподарського виробництва.

Серед історичних подій важливими є періоди, такі як 1921, 1932–1933 та 1946 роки, що визначалися економічними зрушеннями та соціальними викликами. Серед представників цього періоду слід відзначити імена І. Хвайсінга та М. Ейдельмана, які грали важливу роль у розвитку аграрної справи в той час. Їх внесок в сільське господарство визнавався не лише в межах регіону, але і за його межами.

Однак, з початку 1990-х років, що відзначався складними економічними умовами, сільське господарство стало стикається з труднощами, що вимагали нових стратегій та підходів для вирішення проблем галузі.

На фоні важливого етапу інтенсивного розвитку галузі "сільське господарство" в історії, особливо виділяється десятирічний період з 1987 року, який визначався як "період розквіту" у сільському господарстві. Згідно із звітом 1987 року Міністерства сільського господарства (до 1937 року), цей період призвів до значного покращення у вирощуванні різних сільськогосподарських культур. Зафіксовано збільшення виробництва на 25 відсотків у порівнянні з попередніми десятиріччями, а зокрема важливе підвищення продуктивності урожаю в наслідок впровадження новітніх методів обробітку ґрунту [21].

У репортажі 1989 року наводяться приклади успішних сільськогосподарських підприємств, таких як господарства А. І. Єфремова, М. І. Кобзар та інших, які відзначилися високими досягненнями у вирощуванні якісних сільськогосподарських культур. Вони стали прикладом ефективного господарювання, яке було визнано в межах регіону та далеко за його межами.

Проте з початку 1990-х років, коли галузь зіткнулася із складнощами економічного характеру, була виявлена необхідність нових стратегій та підходів для подолання проблем.

Протягом десятиліття з 1987 року, сільське господарство переживало період інтенсивного розвитку та високих досягнень у вирощуванні різних сільськогосподарських культур. За звітом 1987 року Міністерства сільського господарства, вдалі практики господарювання сприяли покращенню урожайності на 25%, зокрема завдяки впровадженню новітніх методів обробітку ґрунту.

У 1989 році були представлені успішні приклади господарств, таких як господарства А. І. Єфремова, М. І. Кобзар та інших, які відзначилися високими досягненнями у вирощуванні якісних сільськогосподарських культур. Вони стали показниками ефективного господарювання і були визнані як приклад для інших сільгоспвиробників у регіоні.

Однак на початку 1990-х років, коли сільське господарство стикалося із складнощами економічного характеру, виникла необхідність нових стратегій та підходів для подолання труднощів.

Наукова робота "ОСНД в області новітніх технологій сільського господарства 1989 року" представляє інтересне дослідження щодо нововведень та досягнень у галузі сільського господарства протягом 1989 року. В ній розглядаються різні підходи та стратегії, які використовувалися в галузі, такі як "не тільки врожайність, а й стійкість до стресу", "інтеграція технологій вирощування сільськогосподарських культур", а також впровадження ефективних методів обробітку ґрунту та догляду за рослинами. Спостереження за господарствами показують, що підприємства, такі як господарства А. І. Єфремова та М. І. Кобзар, стали прикладом ефективного ведення господарства, забезпечуючи високі показники вирощування якісних сільськогосподарських культур [20].

У 1989 році також акцентується увага на викликах і проблемах галузі, зокрема економічних труднощах, які виникали на початку 1990-х років. Зазначається необхідність розробки нових стратегій та підходів для подолання цих труднощів, спрямованих на стійкість галузі до негативних впливів.

Однією з головних тенденцій у розвитку сільського господарства в 1989 році стало активне впровадження інновацій та вдосконалення сільськогосподарської практики, зокрема, зростання ефективності вирощування якісних сільськогосподарських культур. В цьому році було приділено увагу різноманітним стратегіям, таким як "не лише високий врожай, але й стійкість до стресу", "інтеграція технологій вирощування", а також удосконалення методів обробітку ґрунту та догляду за рослинами. Деякі господарства, зокрема господарства А. І. Єфремова та М. І. Кобзар, стали прикладами ефективного ведення господарства та досягли високих показників у вирощуванні якісних культур.

У 1989 році також було визначено виклики та проблеми у галузі, зокрема, економічні труднощі на початку 1990-х років. Була виражена необхідність розробки нових стратегій та підходів для подолання цих труднощів, спрямованих на стійкість галузі до негативних впливів.

Наукове дослідження "ОСНД в області новітніх технологій сільського господарства 1989 року" ретельно досліджує вплив інновацій та досягнень у галузі протягом цього періоду. Аналізуються різні аспекти, такі як впровадження нових технологій, розвиток сільськогосподарських практик та вирощування сільськогосподарських культур.

Дослідження "ОСНД в області новітніх технологій сільського господарства 1989 року" вказує на важливість впровадження інновацій та пошуку нових стратегій для розвитку сільського господарства, зокрема для підвищення стійкості галузі до викликів та забезпечення сталого розвитку.

Аналізуючи розвиток галузі сільського господарства в 1989 році, важливо звернути увагу на те, що увага була спрямована на покращення технік вирощування та упровадження нових методів обробітку ґрунту. Спеціалісти визначили стратегії, такі як "не лише високий врожай, але й стійкість до стресу", "інтеграція технологій вирощування" та інші, які сприяли підвищенню ефективності галузі [20].

Під час аналізу сільськогосподарської практики в 1989 році були виявлені проблеми та виклики, зокрема, економічні труднощі на початку 1990-х років. Зазначалася потреба у розробці нових стратегій для подолання цих труднощів та забезпечення стійкості галузі до впливу негативних факторів.

Господарства, які досягли високих показників у вирощуванні якісних сільськогосподарських культур, такі як господарства А. І. Єфремова та М. І. Кобзар, слугували прикладами успішного ведення господарства в цей період.

У 1989 році також почало активно впроваджуватися інноваційне мислення та пошук нових стратегій для розвитку сільського господарства, спрямованих на забезпечення сталого розвитку та стійкості галузі до різних викликів. Співробітництво в галузі сільського господарства визначалося прагненням до досягнення високих показників у вирощуванні якісних продуктів та вдосконалення сільськогосподарських методів. Це вказує на важливість розвитку нових технологій та стратегій для забезпечення ефективного функціонування галузі.

Дослідження "ОСНД в області новітніх технологій сільського господарства 1989 року" ретельно аналізує вплив інновацій та досягнень у галузі протягом цього періоду, зокрема, впровадження нових технологій та розвиток сільськогосподарської практики.

Розділ 3, "Освіта в СРСР у роки сталінізму (1920–1928 рр.)", описує реформи в галузі освіти, що були впроваджені у період з 1920 по 1928 рік (зокрема, до 1921 року). У цей час акцентувалася увага на розвитку освіти в рамках концепції "всебічного розвитку особистості", яка включала в себе впровадження нових методів навчання та оновлення змісту освіти. Планувалася система "трудового виховання", що враховувала інтереси дитини та потреби радянського суспільства.

У розділі 4, "Розвиток індустріальної освіти (1928–1939 рр.)", описано подальший етап розвитку освіти, який відбувався в період з 1928 по 1939 рік. Звертається увага на роль освіти в контексті індустріалізації та важливість

розвитку кваліфікованих кадрів для сектору промисловості. Також визначаються пріоритети у навчанні, такі як "індустріальна грамотність", яка спрямовувалася на розвиток трудових навичок та підготовку фахівців для промислових підприємств. Освітній процес був адаптований до вимог індустріального розвитку країни.

Зокрема, розділ 4 наводить приклади нових підходів у навчанні, які сприяли формуванню "індустріальної самостійності" учнів, а також впровадження інновацій у змісті освіти. Окрім того, обговорюється роль індустріальної освіти у створенні необхідної кваліфікованої робочої сили та сприянні індустріальному прогресу.

У розділі 6, "Освіта в СРСР під час Другої світової війни", досліджується вплив військових подій на систему освіти, зокрема, вказується на період з 1941 по 1945 рр., коли країна переживала труднощі у зв'язку з окупацією та воєнними діями. Розглядаються заходи, які були прийняті для збереження освітнього процесу та забезпечення освіти дітей під час воєнного часу. Окреслюються важливість освіти в умовах війни та роль освіти в розвитку патріотизму серед молоді.

У розділі 7, "Освіта в післявоєнний період 1945–1956 рр.", досліджується відновлення та розвиток освітньої системи після закінчення Другої світової війни. Аналізуються заходи, спрямовані на відновлення освітніх інститутів та впровадження нових методик та змісту навчання. Зазначається вагомість освітнього процесу для відбудови країни та формування нового покоління.

Розділ 8, "Освіта в роки реформ 1956–1964 рр.", розглядає впровадження реформ у системі освіти в період з 1956 по 1964 рік. Аналізуються нові підходи до організації освіти, зміни в змісті навчання та роль освіти у формуванні інтелектуальної та творчої еліти. Висвітлюється вплив цих реформ на розвиток освіти та підготовку кваліфікованих кадрів.

Розділ 9, "Освіта та розвиток гуманітарного напрямку 1965–1983 рр.", ставить перед собою завдання вивчення розвитку гуманітарного спрямування

освіти в період з 1965 по 1983 рік. Аналізуються важливі аспекти, такі як розвиток гуманітарних наук, впровадження нових методик навчання та розширення спектру гуманітарних дисциплін. Зазначається роль освіти в формуванні критичного мислення, розвитку творчих здібностей та сприянні гуманітарному прогресу[60].

Розділ 10, "Діяльність Державного комітету освіти та розвиток освітніх ініціатив несумісних з ідеологією Освітянської" розглядає різноманітні аспекти: від вивчення ефективності господарської діяльності до аналізу недоліків у впровадженні нових підходів у системі освіти. Підкреслюється значущість ролі Державного комітету освіти та визначаються проблеми, пов'язані з реалізацією ідеологічно несумісних ініціатив.

Розділ 11, "Освіта в період нестабільності", акцентує увагу на впливі різних факторів на систему освіти в умовах нестабільності. Визначаються ключові виклики, такі як зміни в методиках викладання, розвиток творчого підходу до навчання, а також проблеми, пов'язані зі змінами в соціально-економічному середовищі. Висвітлюються результати досліджень в галузі інновацій в освіті та покращення якості навчання.

Відзначається, що в період від 1980-х до 1990-х років було здійснено істотні зміни в системі освіти під впливом реформ та економічних перетворень. Встановлюються важливі відмінності у підходах до освіти, що спрямовані на впровадження інновацій та розвиток гуманітарних наук. Аналізується роль Державного комітету освіти в удосконаленні освітнього процесу та формуванні нового покоління.

Висновки до 3 розділу

Отже, у другій половині 80-х років на тлі політики демократизації та гласності з'явилося багато неформальних об'єднань, які внесли важливий вклад у процес національного відродження. Участь в культурно-історичних та екологічних неформальних об'єднаннях, зокрема в ТУМ, "Меморіалі" та

"Зеленому світі", стала для багатьох першим кроком у активну громадянську діяльність та усвідомлення себе як громадян України. Фактично ці неформальні організації створили масову соціальну базу і підготовчий ґрунт для народного демократичного руху.

Комуністична партія вела політику сприяння здоровому способу життя для всіх громадян СРСР, свідомо розуміючи, що основу країни складали робітники і селяни, які працюють багато і повинні бути фізично здоровими та працездатними.

Під час Перебудови почала формуватися так звана організована злочинність. З'явилися організовані злочинні групи, у склад яких входили колишні військовослужбовці, колишні в'язні та спортсмени. Злочинність почала проникати до правоохоронних органів. Злочинці контролювали діяльність певних підприємств, збираючи з них "захист", і займалися незаконною торгівлею алкоголем та наркотиками, а також контролювали гральний бізнес та секс-індустрію.

Процеси перебудови спричинили створення нових творчих спілок і організацій творчої інтелігенції. Зростання соціальних проблем та втрата багатьма громадянами старих ідеологічних орієнтирів призвели до збільшення ролі церковно-релігійного впливу в суспільстві.

У цілому, період з 1985 по 1991 рік для культури і повсякденного життя УРСР можна вважати періодом занепаду порівняно з попередніми роками. Хоча Перебудова призвела до плюралізму, ознак лібералізму і проникнення західної культури на територію СРСР, в країні також зросли проблеми з алкоголізмом, наркоманією та злочинністю. Соціально асоційовані тенденції можна пояснити загальним занепадом держави, що кульмінував подіями 1991 року.

Відзначається, що в період від 1980-х до 1990-х років було здійснено істотні зміни в системі освіти під впливом реформ та економічних перетворень. Встановлюються важливі відмінності у підходах до освіти, що спрямовані на впровадження інновацій та розвиток гуманітарних наук. Аналізується роль

Державного комітету освіти в удосконаленні освітнього процесу та формуванні нового покоління.

РОЗДІЛ 4

ВИВЧЕННЯ ПОБУТОВОЇ ПОВСЯКДЕННОСТІ РАДЯНСЬКИХ ГРОМАДЯН В ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ

4.1 Аналіз радянської повсякденності в шкільних підручниках історії 11 класу та досвіду вчителів.

Перехід до навчання шкільної історії за соціо-антропоцентричним підходом значно залежить від розгляду історії повсякденності. Історико-побутовий матеріал слугує ключовим елементом, який дозволяє краще розуміти минуле з різних поглядів, таких як економічний, соціальний, політичний, духовний та дипломатичний. Вивчення історії повсякденності сприяє розумінню психології людей у різні історичні епохи та усвідомленню їхнього значення.

Під час мого проходження педагогічної практики я усвідомив важливість використання інтерактивних технологій у процесі викладання історії. Спостерігаючи за викладанням вчителя предметника та моїх однокурсників можна підкреслити важливість розвитку ключових компетентностей, наприклад спонукання до активного навчання, розвиток творчості та любові до предмету. Сьогодні вивчення повсякденності враховуючи мої спостереження за веденням уроків особливо з теми повсякденності потребує демонстрації та застосування навчальної презентації.

Серед рекомендацій для викладання історії повсякденності можна зазначити публікації Федчиняка А.О. та інших практикуючих методистів. Щоб сформуванню розуміння повсякденності як наукової категорії, вчителю слід використовувати конкретні критерії та підходи. Під час вивчення історії повсякденності важливо розуміти сутність терміну "історія повсякденності" [23].

Вивчення історії повсякденності в школі пов'язане з чотирма особливими аспектами навчання історії:

1. Людина існує в межах історичної системи соціального життя. Повсякденність формується під впливом соціального і професійного статусу, вікової специфіки та родинного стану людини, а також відображає її унікальність, яка визначається часом і епохою;

2. Людина живе у конкретному просторовому середовищі - природному і соціальному, такому як великі та малі міста, селища, поселення. Це середовище впливає на її повсякденне життя, і вивчаючи повсякденне життя людей, учень також отримує інформацію про особливості існування різних типів суспільств;

3. Повсякденність завжди відображає матеріальну (технологічну, виробничу, економічну) сферу громадського життя. Образне сприйняття повсякденного життя людей допомагає учням наблизитися до розуміння основних соціальних структур у їх історичному розвитку;

4. Людина та її побут безпосередньо залежать від системи цінностей і норм поведінки в конкретному суспільстві.

В українській історичній науці вплив на формування історії повсякденності справив перегляд Міністерством освіти навчальних програм з історії України та всесвітньої історії в напрямку гуманітарної концепції та врахування світових навчальних стандартів. Співпраця України з Радою Європи сприяла модернізації змісту програм з історії для шкіл, зокрема, збільшенню ролі соціальної історії та акцентуванню значення історії повсякденності при відборі та структуруванні навчального матеріалу.

Важливим аспектом є спроби розширити учнівське розуміння історичної дійсності, використовуючи не лише аналіз історичних джерел, але і рефлексію, проектування освітньої діяльності та звертання до сучасності. Такий підхід дозволяє учасникам освітнього процесу досягти гармонійного поєднання ролей суб'єкта історичного пізнання та суб'єкта історичного розвитку.

Основною формою ілюстрацій у підручнику є відтворення композиційних картин, які представляють собою результат досліджень вчених-істориків, археологів, художників і, у деяких випадках, методистів-педагогів [23]. Для візуального представлення матеріалу підручника використовується серія настінних картин із історії стародавнього світу, яку склали співробітники Державного Ермітажу і видавали Учпедгіз. Поза композиційними ілюстраціями у підручнику також можна знайти зображення документального характеру, такі як засоби праці, зброя, архітектурні споруди, стародавні малюнки і скульптури, зразки писемності, характерні пейзажі та інше. Пам'ятки матеріальної культури, зокрема архітектурні споруди, зазвичай відображені у формі реконструкцій [10, 50]. Кожна ілюстрація супроводжується докладним підписом.

Для розвитку навичок читання історичних картограм та карт учням підручника надається супровідний текст, що супроводжує ці зображення. Одночасно включаються питання, які спонукають учнів активно працювати з картографічним матеріалом та проводити його оцінку.

Підручник також включає питання та завдання для розділів, тем і параграфів. Зокрема, слід відзначити узагальнюючі запитання, розміщені після кожного розділу під назвою "Перевірте, як ви засвоїли історію". Ці узагальнюючі підсумки представлені в двійковій колонці, де ліва частина містить основні положення, а права частина містить відповідні запитання. Вони дозволяють учням не тільки повторити вивчений матеріал, але й обґрунтувати тези на основі власних роздумів, розвиваючи історичне мислення.

У підручнику для 11-го класу особливу увагу приділяється практичним заняттям, присвяченим історії повсякдення післявоєнних років. Ці заняття виконуються з використанням електронних матеріалів. Окрім традиційних завдань з використання історичних джерел та наукової літератури, учні виконують творчі завдання, такі як підготовка презентації, створення

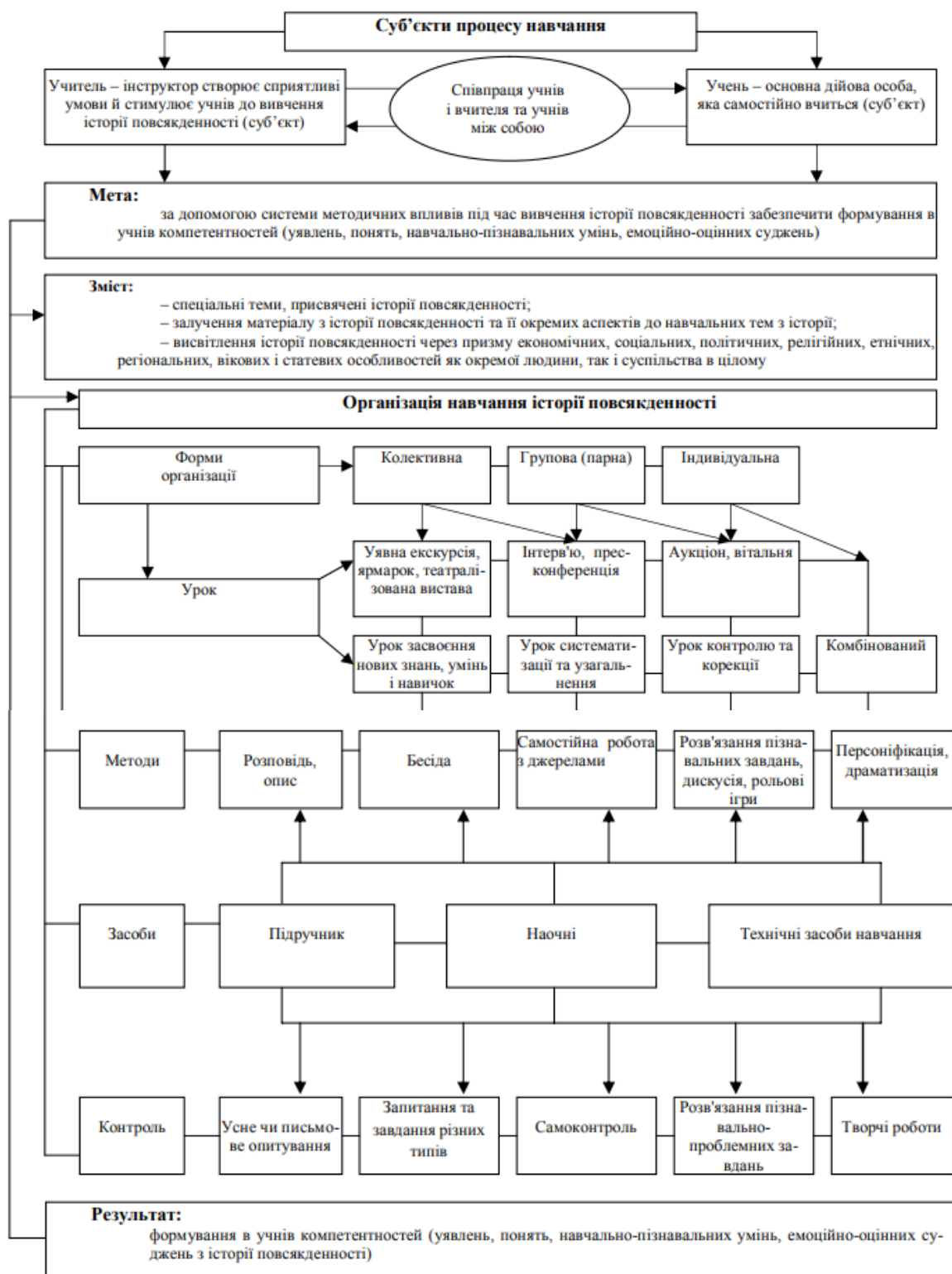
фотоальбому та проведення інтерв'ю з очевидцем. Підручник також містить короткі рекомендації для учнів щодо проведення інтерв'ю

4.2. Розробка уроків. Вивчення повсякденності на прикладі шкільного курсу

Вивчення історії повсякденності повинно включати організовану взаємодію між учасниками навчального процесу, яка визначається чітко визначеними цілями та завданнями, конкретним змістом, відповідним рівнем засвоєння та пізнавальними можливостями учнів, а також використанням

Малюнок. 4.1. Методика вивчення історії повсякденності за компетентнісним підходом

відповідних методів, прийомів та засобів навчання. Це гарантує досягнення освітніх результатів, зокрема підвищення рівня розвитку

компетентностей учнів: уявлень, понять, умінь та емоційно-оцінних суджень щодо історії повсякденності (рис.4.1).

Компетентність визначається якістю особистості, що передбачає наявність у учнів складних інтегрованих умінь, що базуються на знаннях і досвіді, дозволяючи ефективно здійснювати навчальну та позанавчальну діяльність. Рівень компетентностей учнів визначається з урахуванням рівнів сформованості його складників, таких як уміння, базові знання, ціннісні орієнтації і досвід діяльності. Основними показниками сформованості компетентностей є уявлення, поняття, уміння і емоційно-оцінні судження.

Уявлення і поняття визначають обсяг і рівень засвоєних знань учнів з історії повсякденності. Навчально-пізнавальні вміння визначаються обсягом і рівнем способів виконання дій, пов'язаних із використанням набутих знань і навичок під час вивчення історії повсякденності. Емоційно-оцінні судження визначають особисте ставлення учнів до явищ, подій і процесів історії повсякденності.

Враховуючи специфіку матеріалу з історії повсякденності, вивчення наділяється чотирма групами уявлень (кількісні, просторові, часові, образні) та навчально-пізнавальними уміннями (хронологічні, просторові, інформаційні, мовленнєві, аналітичні). З метою формування компетентностей в учнів важливо забезпечити створення та закріплення чуттєвих образів, які в результаті розумової діяльності сприяють розвитку інтелектуальних вмінь та формуванню понять. Вивчення історії повсякденності базується на сприйнятті, що залежить від минулого досвіду та наявних у учнів уявлень і знань, що вимагає доброзичливої, довірливої атмосфери навчання та суб'єкт-суб'єктних відносин між вчителем і учнями.

Для ефективного вивчення менталітету, вдачі та історії повсякденності жителів певної епохи важливо проводити реконструкцію образів минулого. Тому на уроках історії доцільно використовувати різні методи роботи. Вивчення історії повсякденності здебільшого здійснюється за допомогою

загальних прийомів вивчення фактичного матеріалу, таких як образна розповідь та картинний опис, але іноді використовується й сюжетна розповідь.

Розповідь – це усне монологічне викладання фактичного матеріалу, пов'язаного з типовими побутовими чи культурними явищами. Зазвичай вона надає конкретні історичні характеристики часу, простору та людей, хоча часто вона буває позбавлена конкретності та сюжету.

Сюжетна розповідь – це образна форма усного монологічного викладу історичних фактів, що включає в себе сюжет з драматизмом. Головні факти у ній відтворюються образно та динамічно, аналогічно художній історії. Персоніфікація та драматизація є особливими формами сюжетного оповідання.

Під персоніфікацією розуміється сюжетний виклад про долю, поведінку та умови життя вигаданої людини, яка допомагає зрозуміти типові явища суспільства. Драматизація включає в себе виклад у формі діалогу, де розкривається сутність типового соціального явища, наприклад, розмова двох торговців з різних регіонів.

Образна розповідь – це вид усного монологічного викладу матеріалу, який передає головні історичні факти у спокійній, безконфліктній формі, часто використовуючи наочність. Один із поширених прийомів – картинний та аналітичний опис. Картинний опис передає факти у емоційно-художественній формі, а аналітичний опис відтворює образ складових частин, деталей та їх функціональне призначення.

Використання схем, таблиць, макетів, картин та ТЗН є корисними при формуванні цілісної карти повсякденного життя минулих поколінь. Аналіз тексту підручника, невід'ємний метод на уроках, сприяє освоєнню базових знань, розвитку логічного мислення та умінню узагальнювати і виділяти головне.

Лабораторно-практична робота дозволяє учням самостійно досліджувати історичні джерела чи виконувати завдання вчителя, а наочний матеріал,

зокрема образотворче мистецтво епохи Відродження, є необхідним для вивчення раннього Нового часу [31].

В історії повсякденності існує багато протиріч у регіональному, історичному, особистісному та інших контекстах, що виправдовує організацію обговорень та дискусій на уроках. Це сприяє розвитку власної позиції та критичного мислення учнів.

Узагальнюючи, існує різноманітні методи організації роботи на уроках історії, а описані методи вивчення історії повсякденності — лише один із способів. Розгляд того, як тема вивчається в підручниках з загальної історії, слід врахувати перед складанням конспекту уроку чи позакласного заходу.

Ще одним ефективним методом викладання історії повсякденного життя є робота з текстом підручника в парах змінного складу. Цей метод сприяє оволодінню базовими знаннями, логічному мисленню та умінню узагальнювати сутність прочитаного. Учні можуть також використовувати ілюстративні компоненти для набуття практичних навичок історичного аналізу та реконструкції подій.

Великий пласт інформації містять фотографії початку ХХ століття, які можуть бути використані для засвоєння навичок підбору та аналізу історичного матеріалу. Робота з таблицями може ефективно завершити процес вивчення тексту підручника, допомагаючи учням у систематизації та запам'ятовуванні інформації.

Виконання лабораторно-практичної роботи є одним із способів організації самостійної роботи учнів. Цей метод передбачає, що учні самостійно досліджують історичні джерела за завданням вчителя, не отримуючи перед цим вичерпного викладу цього матеріалу на уроці або з підручника. Завдання включає в себе виділення потрібної інформації, аналіз, систематизацію та узагальнення знань.

Давайте складемо один урок з Історії України для учнів 11 класів.

Додаток.1 Урок

Додаток. 2: Історичне джерело
анотація

Висновки до 4 розділу

Вивчення побутової повсякденності радянських громадян в шкільному курсі історії вимагає системної взаємодії між учасниками навчального процесу, яка повинна бути організована з чітко визначеними цілями і завданнями. Це також передбачає конкретний зміст та відповідне використання методів, прийомів і засобів навчання, які спрямовані на досягнення освітнього результату, зокрема підвищення рівня сформованості компетентностей учнів.

Для успішного вивчення історії повсякденності необхідно використовувати систему пізнавальних завдань, які виконуються учнями і слугують інструментом формування їхніх компетентностей, таких як уявлення, поняття, навчально-пізнавальні уміння та емоційно-оцінні судження. Крім того, ця система виступає інструментом контролю, оскільки якість виконання завдань може служити показником рівня сформованості зазначених компетентностей.

Подальші перспективи у цьому напрямку досліджень полягають у визначенні особливостей та розробці критеріїв оцінювання навчальних досягнень учнів під час вивчення історії повсякденності в рамках шкільних курсів історії.

ВИСНОВКИ

Подання історії повсякденності у шкільних підручниках історії розширює розуміння минулого учнів, даючи їм можливість побачити, як звичайні люди жили, працювали, навчалися, спілкувалися та розважалися у різні історичні періоди. Це сприяє наближенню та усвідомленню образу епохи через конкретну людину, а також розумінню системи суспільних цінностей. Такий підхід сприяє розвитку емпатії та усвідомленню соціальних та культурних змін протягом історії, а також формує критичне мислення учнів, допомагаючи їм аналізувати інформацію та робити об'єктивні висновки. Підкреслення повсякденного життя також сприяє збереженню культурної спадщини та формуванню громадянської свідомості, висвітлюючи значення традицій, звичаїв та інших аспектів повсякденності для різних народів і громад.

Більшість наукових досліджень, проведених в радянському та пострадянському періоді, концентруються на аналізі окремих аспектів повсякденного життя радянських громадян, а не на його комплексному вивченні.

Дослідники зосереджуються на детальному аналізі системи харчування, свят, та традицій радянських громадян в період Перебудови, приділяючи особливу увагу особливостям цього періоду. Важливими вченими, чиї праці варто відзначити, є Ю. Бардашевська, В. Головка, Ю. Каганов, Ю. Латиш, О. Радченко, О. Ямбурко.

Розглядаючи джерельну базу дослідження, можна виділити три групи джерел – 1) матеріали архівів України, 2) опубліковані матеріали (статистичні та довідкові матеріали, законодавчі акти), 3) періодичні видання. Архівні матеріали дають найбільш повну інформацію стосовно повсякденного життя жителів міст.

Провал політики економічного "прискорення", обраної партійно-державним керівництвом СРСР у галузі економіки, призвів до висновку

московських реформаторів, що при незмінних соціально-економічних відносинах і відсутності реальних кроків у напрямку хоча б мінімальної демократизації суспільства, досягнення рівня розвинутих західних країн стає неможливим. З'явилася ідея "поглибленої перебудови", але влада рухалася цим шляхом дуже обережно.

Важливу роль у демократизації суспільно-політичного життя України, захисті української мови, культури та навколишнього середовища відіграла Спілка письменників України під керівництвом Юрія Мушкетика. У роки перебудови вона стала центром національно-визвольної боротьби. Українські письменники активно започаткували такі громадські рухи, як Народний рух України, "Просвіта", "Меморіал" та інші.

Однак, незважаючи на всі свої недоліки, гласність мала величезне значення, оскільки вона дозволила суспільству вільно висловлювати свої думки і дізнатися правду про минуле. Гласність також переконала громадян у необхідності політичних та економічних реформ та змусила владу розглядати їх серйозно. Вона також дала можливість виявити основні проблеми в системі влади та відкрити зони, раніше закриті для критики. Найважливіше, гласність сприяла появі плюралізму думок і розширювала сферу впливу суспільства, що в свою чергу стимулювало радикальні політичні реформи, включаючи розширення прав Рад, демократизацію механізму влади і розвиток багатопартійності.

У другій половині 80-х років на тлі політики демократизації та гласності з'явилося багато неформальних об'єднань, які внесли важливий вклад у процес національного відродження. Участь в культурно-історичних та екологічних неформальних об'єднаннях, зокрема в "Меморіалі" та "Зеленому світі", стала для багатьох першим кроком у активну громадянську діяльність та усвідомлення себе як громадян України. Фактично ці неформальні організації створили ґрунт для народного демократичного руху.

Описуючи умови проживання міщан в УРСР, важливо відзначити, що дії влади призвели до нестачі товарів та інфляції. В розгляді конкретно-історичних аспектів, дослідники приділяють більше уваги вивченню цієї проблематики, що допомагає зрозуміти вплив радянської системи на щоденне життя людей.

У період з 1986 по 1991 роки плани з будівництва житла переважно виконувалися, і було побудовано житлові будинки обсягом 630,4 млн. квадратних метрів. Середня забезпеченість житлом в Україні в 1989 році виявилася найвищою у Луганській (18,2%) та Донецькій (17,8%) областях, а найнижчою – у Волинській (14,6%) та Львівській (14,8%) областях.

Споруджувалися переважно багатоквартирні будинки з 5-ти та 9-ти поверхами. Програма будівництва житла "Житло-2000", яка передбачала надання кожній родині окремої квартири до 2000 року, виявилася неуспішною. Аварія на Чорнобильській АЕС, виведення радянських військ із Східної Європи та повернення татар до Криму позначилися негативно на житловій ситуації.

У містах спостерігався ріст кооперативів, поширення автомобілів та побутової техніки, але тотальний дефіцит продуктів та товарів, а також низька якість послуг стали серйозними проблемами.

Суспільно-побутові умови сільського населення відстали від міських. Проблеми із водопостачанням, газифікацією, освітою та охороною здоров'я сільського населення були особливо гострими. Дорожньо-транспортна інфраструктура суттєво гальмувала розвиток сільських територій. У період Перебудови помітно зменшувалася кількість малих сіл. З 1979 по 1987 роки чисельність сільського населення СРСР стрімко скорочувалася.

Процес створення нових підручників з історії в роки перебудови був складним завданням через суперечності між необхідністю "переосмислення" історії та збереженням ідеологічної лояльності до радянської держави.

Розглядаючи сферу охорони здоров'я та фізичної культури, слід відзначити, що під час Перебудови видніється низка проблем. "Візитною карткою" цього періоду стали довгі черги до лікарів та відмови в прийомі та

госпіталізації. Багато установ охорони здоров'я перебували в запустілому стані, з недостатнім обладнанням та медикаментами. Наприклад, якщо в період 1981-1985 років було відкрито нових лікарень на 318 тисяч ліжок, то в 1986-1990 роках - лише на 337 тисяч. У 1987 році лише 52,3% карет швидкої допомоги мали достатньо палива. Уряд також недостатньо інвестував у фізичну культуру та спорт. Станом на 20 вересня 1988 року населення Української РСР було забезпечене лише 41% спортивними залами та 24% критими басейнами. За офіційною статистикою СРСР, станом на 1990 рік, лише 36% населення було залучено до занять фізичною культурою. На додаток, протягом 1985-1987 років в Україні зросла мережа стадіонів, лижних баз, тирів, басейнів та спортзалів.

Перебудова також призвела до антиалкогольної кампанії, яка спрямовувалася на скорочення продажу алкоголю, вирубування виноградників та обмеження алкогольних заходів, таких як весілля. Ця кампанія, хоч і зменшила кількість алкозалежних і смертність від алкоголю, призвела до негативних економічних наслідків для СРСР. Протягом Перебудови також зросла наркоманія, і на 1988 рік в Україні налічувалось понад 28,4 тисяч наркозалежних. Крім того, протягом періоду з 1965 по 1990 рік кількість самогубств в СРСР зросла з 39,5 тисяч до 60,8 тисяч осіб. За Перебудови збільшилась також кількість зареєстрованих злочинів, з 2080 тисяч в 1985 році до 2786,6 тисяч в 1990 році.

Окремо варто зупинитися на системі радянських свят та традицій. Влада контролювала усі аспекти життя громадян СРСР, від народження до смерті. У Радянському Союзі було три типи свят: суспільно-громадські, особисто-громадські та особисто-сімейні. Вони мали на меті виховати в громадян колективізм, товариську, взаємодопомогу та інтернаціоналізм, і власть ставила акцент на комуністичну партію в усіх святах і заходах.

Збільшення релігійності серед населення України та відновлення раніше заборонених церков спостерігались як показники кризи політики "войовничого атеїзму", яку впроваджував комуністичний режим. Ці процеси включали в себе

різні сфери і поширювалися на різні частини населення України, стаючи все більш необоротними. Відродження мало різноманітний та масштабний характер і охопило велику кількість осіб з різних регіонів України.

У цьому процесі приймали участь різні видатні особистості, такі як Олесь Гончар, Михайло Брайчевський, Іван Драч, Дмитро Павличко, Іван Гончар, Леопольд Яценко, В'ячеслав Брюховецький, Мирослав Попович, Володимир Яворівський, В'ячеслав Чорновіл і багато інших. Серед них були вчителі, лікарі, науковці, письменники, художники, культурні працівники та священики. Завдяки розширенню свободи слова і друку, творчості, совісті, мітингів та зібрань ці люди наполягли на відновленні національної історичної пам'яті та свідомості про необхідність та історичну доцільність відродження власної держави.

Отже, процеси національно-культурного відродження охоплювали все ширші сфери та набирали обертів. Ці процеси залучали все більше людей із різних регіонів України. Відродження було різноманітним і багатофакторним. Так само, як і великі літератори та громадські діячі, до цих процесів долучилися тисячі вчителів, лікарів, вчених, художників, працівників культури, священиків. Через розширення свободи слова, гласності, зростання активності суспільства у питаннях відновлення національної історичної пам'яті та потреби власної державності ставали очевидними і необоротними.

У цілому, період з 1985 по 1991 рік для культури і повсякденного життя УРСР можна вважати періодом занепаду порівняно з попередніми роками. Хоча Перебудова призвела до плюралізму, ознак лібералізму і проникнення західної культури на територію СРСР, в країні також зросли проблеми з алкоголізмом, наркоманією та злочинністю. Соціально асоційовані тенденції можна пояснити загальним занепадом держави, що кульмінував подіями 1991 року.

Відзначається, що в період від 1980-х до 1990-х років було здійснено істотні зміни в системі освіти під впливом реформ та економічних перетворень. Встановлюються важливі відмінності у підходах до освіти, що спрямовані на

впровадження інновацій та розвиток гуманітарних наук. Аналізується роль Державного комітету освіти в удосконаленні освітнього процесу та формуванні нового покоління.

Вивчення побутової повсякденності радянських громадян в шкільному курсі історії вимагає системної взаємодії між учасниками навчального процесу, яка повинна бути організована з чітко визначеними цілями і завданнями. Це також передбачає конкретний зміст та відповідне використання методів, прийомів і засобів навчання, які спрямовані на досягнення освітнього результату, зокрема підвищення рівня сформованості компетентностей учнів.

Для успішного вивчення історії повсякденності необхідно використовувати систему пізнавальних завдань, які виконуються учнями і слугують інструментом формування їхніх компетентностей, таких як уявлення, поняття, навчально-пізнавальні уміння та емоційно-оцінні судження. Крім того, ця система виступає інструментом контролю, оскільки якість виконання завдань може служити показником рівня сформованості зазначених компетентностей.

Подальші перспективи у цьому напрямку досліджень полягають у визначенні особливостей та розробці критеріїв оцінювання навчальних досягнень учнів під час вивчення історії повсякденності в рамках шкільних курсів історії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бардашевська Ю. Вплив соціально-економічних реформ на повсякденне життя міського населення України в період перебудови (1985-1991 рр.). //Наукові записки. Серія: Історичні науки. Кіровоград, 2014. Вип. 19. С.155-159.
2. Бардашевська Ю. Українське суспільство в умовах радянського ладу : повсякденний вимір. Навч. посіб. / Ю.Бардашевська (голов. ред.), О. М.

- Гончаренко, Б. Л. Дем'яненко, О. Д. Ісайкіна, О. М. Лукашевич, В. В. Мічуда, Т. Ю. Нагайко, Я. О. Потапенко, О. А. Тарапон. – 2-ге вид. – Переяслав-Хмельницький : ФОП Лукашевич О. М., 2014. – 574 с
3. Бойко О.Д. Нариси з новітньої історії України (1985–1991 рр.).К.: Кондор, 2004. С. 203
 4. Горбачов М.С. Жизнь и реформы: В двух книгах. Кн. 1. М.: Новости, 1995. С. 482.
 5. Гончарук Г. Народний Рух України. Історія. Одеса: Астропринт, 1997.
 6. Горбатенко В. Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть. Монографія. К.: Видавничий центр “Академія”, 1999.
 7. Горбачев, Ельцин: 1500 дней политического противостояния. М., 1992. С.437;
 8. Гончар Д. Яворницький (До 150-річчя від дня народження) // Історія України. – 2016. – № 5. – С.
 9. Горбачев М.С. Жизнь и реформы: В 2-х кн. М.: АО “Издательство «Новости»”, 1995.
 10. Горбачев М.С. Размышления о прошлом и будущем. М.: ТЕРРА, 1998.
 11. Горбачов М.С. Перебудова і нове мислення для нашої країни і для всього світу. К.: Політвидав України, 1987.
 12. Гончар О.Т. Вивчення «радянської повсякденності» 20-30-х років сучасними російськими істориками: проблеми теорії та методології дослідження // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. - 36. ст.- Вип. 11. - К.: НУ НАНУ, 2007. - С.102-111.
 13. Грабович О. Крах Радянського Союзу та незалежність України //Сучасність. 1992. № 9. С. 145-151.
 14. Гогохія Н.Т. Якісні методи дослідження у вивченні радянської повсякденності 1920-30-х рр. // Вісник Луганського національного педагогічного університету ім. Т.Г.Шевченка. - 2007. - №23. - С.109-114.

15. Документи і матеріали. До 20-ї річниці незалежності України / Національна академія наук України, Інститут історії України НАН України... К.: Інститут історії України НАН України, 2011. С. 16–17.
16. «Історія повсякденності: теорія та практика»: матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14–15 трав. 2020 р. / [Упоряд.: Лукашевич О.М., Нагайко Т.Ю.]. – Переяслав-Хмельницький, 2020. – 246 с.
17. Заболотна Т. Історія повсякденності – “панацея від хвороб” чи пастка для історика? // Історія повсякденності теорія та практика: матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14–15 трав. 2020 р. / упоряд. О. М. Лукашевич, Т. Ю. Нагайко. Переяслав-Хмельницький, 2020. С. 38–43.
18. Коляструк О.А. Предмет історії повсякденності: історіографічний огляд його становлення у зарубіжній та вітчизняній історичній науці // український історичний журнал. - 2007. - №1. - С.174-184
19. Ковальчук С. В. Архаїчність національної ідентичності у контексті соціокультурних процесів з погляду національної історії // Етнічна історія та антропологія. – К. : Генеза, 2000. – С. 227–232.
20. Ковальчук С. Наша сучасна мова // Мовознавство. – К. : Генеза, 2000. – С. 7–9.
21. Каганов Ю. Радянські свята та обряди у контексті ідеологічної політики в Україні другої половини ХХ ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2013. Вип.36. С.186-194.
22. Козак В. Актуальні питання розвитку побутового обслуговування населення в нових умовах господарювання. // Економіка Радянської України. 1989. № 1. С.3-10.
23. Кульчицький С. В. Історія України : дод. до підруч. для 10 кл. загальноосвіт. навч. закл. : рівень стандарту, академ. рівень / С. В. Кульчицький, Ю. Г. Лебедева. – К. : Генеза, 2011. – 88 с. : іл.

24. Медведєв В.А. В командє Горбачєва: взгляд изнутри. М.: Былина, 1994. С. 120.
25. Лазєбник Ю. Щєрбицький і українська мова // Літературна Україна. 1990. 23 серпня.
26. Леонід Кравчук. Розпад Радянського Союзу. Усна історія незалежної України 1988–1991. [Електронний ресурс]. Режим доступу:<http://oralhistory.org.ua/interview-ua/510/>
27. Леонід Кравчук. Розпад радянського Союзу. Усна історія незалежної України 1988–1991. [Електронний ресурс]. Режим доступу:<http://oralhistory.org.ua/interview-ua/510/>
28. «Московские новости» ініціювали серію публікацій «Що я би сказав, якби був делегатом ХІХ партійної конференції» (1988), в якій, серед іншого, публікувалася значна кількість листів читачів із критикою привілеїв номенклатури.
29. Михальченко М.І. Постколоніальний синдром на пострадянському просторі: порівняльний аналіз // Світогляд. 2010. № 5. С. 50–53.
30. Попович В.В. Референдум СРСР і політичні орієнтації населення України // Філософська і соціологічна думка. 1991. - № 9. - С. 10-21.
31. Пометун О.І., Малієнко Ю.Б. Викладання історії в 5-му класі. Посібник для вчителя // Бібліотека журналу «Історія і суспільствознавство в школах України: теорія і методика навчання». – К.: 2013 – № 3.
32. Ракитский Б. В., Ракитская Г. Я. Стратегия и тактика перестройки. М.: Наука, 1990.
33. Ракитський Б.В., Ракитська Г. Я. Перебудова: теоретична експертиза концепції і практичної політики // Філософська та соціологічна думка. 1989. № 10,11,12.
34. Радзиховский Л. Внутренняя партия / Л. Радзиховский // Московские новости. – 1990. – 28 января. Самолис Т. Очищение: откровенный разговор / Т. Самолис // Правда. – 1986. – 13 февраля.

35. Русначенко А.М. Пробудження. Робітничий рух на Україні 1989 - 1993 роках: у 2 кн. - К.: Видавничий дім "KM Academia", 1995. Русначенко А.М. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х початок 1990 р.р. - К.: Видавництво імені Олени Теліги, 1998.
36. Роговин В. И. Социальная справедливость и социалистическое распределение жизненных благ / В. И. Роговин // Вопросы философии. – 1986. – № 9. – С. 9.
37. Самолис Т. Очищение: откровенный разговор / Т. Самолис // Правда. – 1986. – 13 февраля.
38. Сисоева С. О. Підготовка вчителя до формування творчої особистості учня. / С.О. Сисоева – К.: Поліграф. книга, 1996. – 406 с.
39. Смолій В. Горбачовська «перебудова»: український контекст (до 30-річчя проголошення курсу // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Зб. статей. Вип. спец. / Відп. ред. В.М. Даниленко. К.: Інститут історії України НАН України, 2016. Вип. 21. С. 9.
40. Сообщение Комиссии по рассмотрению привилегий, которыми пользуются отдельные категории граждан // Правда. – 1989. – 25 декабря. – С. 2.
41. Третьяков В. Социальная справедливость и привилегии: как совмещаются эти понятия / В. Третьяков // Московские новости. – 1988. – 3 июля. – С. 21.
42. Удод О. Історія повсякденності як методологічна проблема [про актуальність історії повсякденності]. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: history.sumy.ua > 226-istoriya...
43. Федченко М. Повседневная жизнь советского человека (1945-1991 гг.). Курган: Изд-во Курганского гос. ун-та, 2009. 231с
44. Удод О.А. Історія повсякденності: проблеми методології та джерелознавства // Історія в школах України. К., 2005. № 4. С. 40–45.

45. Черняев А.С. Шесть лет с Горбачевым: По дневниковым записям. М.: Издательская группа „Прогрес” „Культура”, 1993
46. Шлях до незалежності: суспільні настрої в Україні кін. 80-х рр. ХХ ст. Документи і матеріали. До 20-ї річниці незалежності України. С. 189.
47. Синявский А. Советская цивилизация: История культуры / А. Синявский / пер. Дж. Тернбулл, Н. Формозов. – Нью-Йорк: ArcadePublishing, 1990. – С. 186.
48. Джилас М. Новый класс / М. Джилас // Новый класс: анализ коммунистической системы. – Лондон: Темза и Гудзон, 1957. – С. 38, 46.
49. Фитцпатрик С. Сталин и становление новой элиты / С. Фитцпатрик // Культурный фронт. Власть и культура в революционной России. – Итака; Лондон: Издательство Корнельского университета, 1992. – С. 149–182;
50. Фитцпатрик С. Приписывающий класс: Конструирование социальной идентичности в Советской России / С. Фитцпатрик // Журнал современной истории. – 1993. – Вып. 65. – № 4. – С. 745–770;
51. Фитцпатрик С. Срывайте маски! Идентичность и самозванство в России ХХ века / С. Фицпатрик. – Принстон; Оксфорд: Издательство Принстонского университета, 2005. – С. 1–89.
52. Биалер С. Преемственность и смена советских элит / С. Биалер // Преемники Сталина: лидерство, стабильность и перемены в Советском Союзе. – Кембридж: Издательство Кембриджского университета, 1980. – С. 84–96;
53. Г. Эяль. Классы и элиты в меняющихся структурах центральноевропейских обществ ХХ века / Г. Эяль, И. Селеньи, Э. Таунсли // Создание капитализма без капиталистов: классовое формирование и борьба элит в посткоммунистической Центральной Европе. – Лондон; Нью-Йорк: Версо, 1998. – С. 17–45;

54. Мэтьюз М. Проблема определения / М. Мэтьюз // Привилегии в Советском Союзе: исследование образа жизни элит при коммунизме. – Лондон: Джордж Аллен и Анвин, 1979. – С. 17–36;
55. Мэтьюз М. Новое неравенство / М. Мэтьюз // Сталинская революция / под ред. Р. В. Дэниелс. – 4-е изд. – Бостон: Houghton Mifflin Company, 1997. – С. 143–159.
56. Уокер С. Кремль призывает привилегированных критиков / С. Уокер // Таймс. – 1986. – 11 марта // CND: Мюнхен. – 1986. – 12 марта / ХУ-ОСА. – 300/80/2/57.
57. Если Россия не может отменить привилегии своей партии, пусть хотя бы признает их // The Economist. – 1986. – 5 апреля // CND: Мюнхен. – 1986. – 4 апреля / ХУ-ОСА. – 300/80/2/57.

ДОДАТКИ

Додаток 1

Урок

Тема: Економічні реформи в період перебудови в Україні та побутова повсякденність радянських громадян.

Мета: Оцінити економічні реформи під час перебудови, розкрити фактори, що спричинили провал реформ. Розвивати у учнів аналітичні та порівняльні навички щодо економічних процесів; описувати повсякденне життя

та визначати зміни, пов'язані із "перебудовою". Удосконалювати навички самостійної роботи з різними джерелами інформації, а також систематизації та виділення головного.

Виховувати критичне мислення, вміння розрізняти різні точки зору на події та цінність систематизації отриманого матеріалу.

Обладнання: підручник, документи, тестові завдання, відеоматеріали, ноутбук, історичні атласи, карта, схеми з характеристикою показників розвитку економіки.

Тип уроку: урок формування і вдосконалення знань, умінь і навичок.

Хід уроку:

I. Організація класу до уроку.

II. Актуалізація опорних знань, здобутих учнями самостійно на платформі <https://classroom.google.com/o/ODkzNTc4NzAxNlpa> та за матеріалами підручника.

1. Фронтальна бесіда:

- Визначте основні причини, на вашу думку, проведення перебудови.
- Як вплинула політика "прискорення" на Україну?
- Оцініть наслідки політики "прискорення" та поясніть, чому вона не дала очікуваних результатів.
- Як Чорнобильська катастрофа вплинула на суспільно-політичні настрої людей?

2. Історичний диктант

- 1) В якому році М. Горбачов прийшов до влади в СРСР? (Березень 1985 р.)
- 2) Як було оцінено стан економіки країни на квітневому 1985 р. Пленумі ЦК КПРС? (Як небезпечний)
- 3) Коли розпочалася перебудова? (Квітень 1985 р.)
- 4) На що були спрямовані реформи, затверджені у квітні 1985 р.? (Вихід із кризи)

- 5) Що вимагало активізації під час реформ? (Людський фактор)
- 6) Чи переживала економіка України піднесення в 1985–1986 рр.?
(Так)
- 7) Чи існували серйозні проблеми в перебудовчих процесах в Україні?
(Так)
- 8) Яка була позиція українського керівництва щодо перебудови?
(Гальмування перебудови)
- 9) Як влада віднеслася до аварії на ЧАЕС? (Приховувала факт аварії)
- 10) Яке місто стало містом-привидом через аварію? (Прип'ять)
- 11) Дата 26 квітня 1986 р.? (Аварія на ЧАЕС)
- 12) Дата 15 травня 1990 р.? (Демократичні вибори до постійного парламенту)
- 13) Скільки осіб постраждало в Україні від аварії на ЧАЕС? (3.2 млн. осіб)
- 14) Скільки дітей було серед загальної кількості постраждалих? (1 млн.)
- 15) Чи були подолані наслідки Чорнобильської катастрофи? (Ні)
- 16) Чи перемогла партійна апаратура на демократичних виборах до ВР УРСР? (Ні)
- 17) Під якими гаслами в країні розпочалися демократичні реформи?
(Демократизація і гласність)
- 18) Яким чином підтримувався процес демократизації?
(Конституційною реформою)
- 19) Як називалася об'єднана партійна номенклатура у парламенті?
(«Група 239»)
- 20) Як називалась опозиційна група у парламенті? (Народна рада)
- 21) Чому керівництво КПУ ставилося негативно до перебудови? (Вона виходила з-під контролю)
- 22) Скільки осіб вийшло з КПУ у 1990 р.? (Понад 250 тис.)

23) Як, на думку істориків, суспільство реагувало на початок перебудови? (З обережним ентузіазмом)

24) Як відбувалася зміна поглядів суспільства з розвитком перебудови? (Недовірою)

III. Етап усвідомлення нового матеріалу

Робота в групах-трійках з історичними джерелами, матеріалами підручника (ст. 207–213) та відеоматеріалами, застосовуючи метод "Ажурна пилка".

1-ша група: Стан економіки

1. Висока частка засобів виробництва в загальному обсязі промислової продукції тривала, становлячи 72,1%, при тому що частка товарів народного споживання складала лише 27,9%.

2. Добувні галузі, такі як вугільна, залізорудна, та чорна металургія, були низько прибутковими та збитковими.

3. Інвестиції спрямовувалися в основному в атомну енергетику та військово-промисловий комплекс.

4. Зношеність основних фондів у промисловості становила 55–60%, і темпи модернізації та реконструкції були повільними.

5. Значна частка ручної праці (34,5%) залишалася в промисловості. У будівництві ця частка становила 55%, а в сільському господарстві — 70%.

6. Близько 80% промислового виробництва на території республіки не завершувало технологічний цикл і готову продукцію виробляли за межами України.

7. Сільське господарство республіки стало об'єктом занепаду з характеристиками, такими як систематичне обезлюднення сіл, некомпетентність багатьох керівних кадрів, низька продуктивність праці, відсутність достатніх фондів для відтворення виробництва та великі втрати врожаю, третина якого не доходила до споживача.

8. Економіка СРСР перебувала в глибокій кризі з катастрофічним спадом виробництва, що вимагало радикальних економічних перетворень.

Січень 1987 р.: Пленум ЦК КПРС "Про перебудову і кадрову політику"

1. Розпочалося утвердження виборних засад управління на промислових підприємствах, і почалася практика формування адміністрації на конкурсній основі.

Червень 1987 р.: Пленум ЦК КПРС "Про докорінну перебудову управління економікою"

1. Започатковано спробу реформувати управління економікою, переходячи від адміністративних методів господарювання до економічних з демократичними засадами.

2. Визнано неспроможність концепції "розвиненого соціалізму".

3. Сутність реформ (Рижкова — Абалкіна) виражено в трьох "с": самостійність, самоокупність, самофінансування.

4. Передбачалося розробити правові основи для забезпечення співіснування державного і недержавного секторів економіки, включаючи орендні, кооперативні, акціонерні, приватні, змішані форми, а також участь іноземного капіталу.

5. Прийнято закони, такі як "Про державне підприємство" (1987 р.) та "Про індивідуальну трудову діяльність" (1986 р.).

6. Передбачало переведення підприємств на госпрозрахунок, надання їм деякої самостійності, залежності заробітної плати від результатів господарської діяльності, розвиток недержавних форм власності та індивідуальної трудової діяльності.

7. Впроваджено індивідуальні трудові форми, такі як бригадний і сімейний підряд, для підтримки ініціативи та ділової активності.

8. Економічні зміни фокусувались на якісних показниках, розширенні виробничих фондів, оновленні, нарощуванні видобутку паливно-сировинних ресурсів та їх раціональному використанні.

Травень 1990 р.: Урядова програма переходу до ринку

1. Поступовий перехід до ринкових відносин під жорстким державним контролем.

2. Збереження значної частини державного сектору економіки.

2-а група: Рівень життя населення

1. Завдяки деякій автономії промислових підприємств фонд заробітної плати зросло, сприяючи підвищенню заробітної плати.

2. Гроші більше не були підкріплені товарами, що призвело до їхнього знецінення та значного дефіциту.

3. Вироблені товари мали низьку якість.

4. Проблема житла залишалася гострою.

5. Ціни на необхідні товари стрімко зросли, спричинивши спекуляції.

6. Інфляція та дефіцит державного бюджету зросли, що призвело до поширення бартерних обмінів.

7. Спостерігалася збільшена соціальна напруженість через загострення продовольчої проблеми в країні.

8. У червні 1985 р. Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР "Про боротьбу з алкоголізмом та його негативними наслідками" призвела до:

- дефіциту бюджету (13 млрд крб не надійшло до бюджету);
- інфляції;
- непередуманого вирубування виноградників (вирубано 60 тис. га);
- закриття виноробних підприємств;
- значних збитків господарств (900 млн крб);
- зменшення збору винограду на 20%;
- розвитку самогонваріння;
- поширення наркоманії і токсикоманії.

9. У квітні 1986 р. Постанова ЦК КПРС "Про основні напрямки розв'язання житлової проблеми" оголосила, що до 2000 р. кожна сім'я отримає

окрему квартиру чи будинок, хоча програма не мала економічного обґрунтування.

10. У травні 1986 р. Постанова ЦК КПРС "Про заходи щодо посилення боротьби з нетрудовими доходами".

11. У 1986 р. була прийнята Комплексна програма виробництва товарів народного споживання і сфери послуг на 1986-2000 рр., яка передбачала забезпечення всіх жителів країни предметами повсякденного вжитку і послугами, але цілі не були досягнуті.

Причини невдач економічних реформ:

1. Відсутність послідовної, науково обґрунтованої стратегії розвитку.
2. Непослідовність у здійсненні реформ.
3. Прагнення поєднати командно-адміністративну і ринкову моделі управління економікою.
4. Відсутність компетентних керівників у проведенні реформ.
5. Гальмування реформ консервативними силами у керівництві.
6. Засилля воєнно-промислового комплексу, відсутність необхідних програм його реформування і переорієнтації на виробництво товарів для народу.

Висновки:

1. Проголошена у 1987 р. господарська реформа обмежилася реорганізацією управління і не передбачала значних змін у виробничих відносинах.
2. Економічний застій середини 80-х років не призвів до прискорення і економічного зростання. Безсистемна перебудова призвела до розвалу народного господарства і руйнування економічних зв'язків між республіками.
3. Радикальна економічна реформа не змогла подолати опір тоталітарної системи.
4. Продовжувалося різке падіння виробництва, спостерігався сплеск інфляції і загострення соціальних проблем.

3-та група: Розгортання страйкового руху

Причини розгортання робітничого руху:

1. Робітники висловлювали своє невдоволення через непослідовність та безрезультативність економічних реформ.
2. Владні структури відмовлялися від послідовних політичних реформ.
3. Погіршення становища робітників та нерозв'язані проблеми у сфері житла та побуту викликали обурення.
4. Робітники відчували відсутність декларованого права на участь у власному виробництві.
5. Зростання впливу мафіозних кланів стало однією з причин.
6. Постійне зростання інфляції, цін, та дефіциту товарів першої необхідності погіршило економічне становище.
7. Умови праці шахтарів були особливо важкими, включаючи нестачу техніки, велику кількість ручної праці, високу температуру на шахтах та високий рівень нещасних випадків.

Липень 1989 р.: Шахтарський страйк, який охопив півмільйона гірників.

Особливості страйку:

- Висока організація.
- Створення страйкових комітетів і робітничих дружин.
- Подання економічних і політичних вимог, включаючи відставку місцевого партійно-радянського керівництва.

Страйки розпочалися на шахтах, а їх підтримали сотні тисяч робітників інших професій, таких як транспортники, металурги та інші.

22 липня 1989 р.: Угода між шахтарями та урядом СРСР про виконання вимог страйкарів.

Особливості страйків у 1990-1991 рр.:

1. Організованість стала більшою.

2. Страйковими діячами більше клопоталися про організацію страйків.

3. Страйки охопили сотні підприємств і значну кількість робітників.

4. Були висунуті політичні вимоги, такі як ліквідація парткомів, націоналізація майна КПРС, відставка уряду та інші.

Наслідки страйків:

1. Страйки стали новим етапом демократизації суспільства.

2. Засвідчили, що Комуністична партія фактично не представляла інтереси робітничого класу.

3. Вплинули на політичні процеси в Україні.

4. Шахтарі домоглися підвищення заробітної плати та прийняття закону про пенсійне забезпечення.

5. Одночасно, страйки призвели до значних втрат, включаючи втрати вугілля та фінансові труднощі для шахтарських колективів.

IV. Підсумки роботи груп:

1. Створення історичного колажу «Економічні реформи періоду «перебудови» та їх результат.

2. Завершальна дискусія за питаннями:

- Суть аграрної політики в СРСР у 1980-х роках та її вплив на аграрний сектор економіки.

- Мета впровадження самостійності промислових підприємств.

- Значення законів «Про індивідуальну трудову діяльність...» та «Про кооперацію в СРСР».

- Оцінка рівня життя населення та причини дефіциту товарів, а також заходи, призначені для його подолання.

- Політичний та економічний зміст страйків шахтарів.

3. Індивідуальний тестовий контроль знань:

0. Яке явище було характерним для економіки УРСР під час періоду перебудови?

- стрімке зростання сільськогосподарського виробництва
- гіперінфляція, грошова реформа
- хронічний дефіцит, ажіотажний попит
- широка приватизація державних підприємств

1. Мета курсу на «перебудову», оголошеного новим керівництвом КПРС з М. Горбачовим:

- надання незалежності республікам Радянського Союзу
- ліквідація КПРС і формування багатопартійної системи
- встановлення культу особи лідера КПРС М. Горбачова
- удосконалення всіх сфер життя радянського суспільства

2. Закон «Про економічну самостійність УРСР» був прийнятий:

- з метою реалізації положень Декларації про державний суверенітет УРСР

- із метою реалізації рішень Всесоюзного референдуму в березні 1991 р.

- як складова політики перебудови в СРСР

- після проголошення Акта незалежності України

3. Характеристика політики прискорення, оголошеної радянським керівництвом у 1985 р.:

- визнання приватної власності
- перехід до ринкової економіки
- відмова від директивного планування
- збільшення витрат на технічне переоснащення промисловості

4. Зло, з яким закликали боротися постанова ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР в червні 1985 р.:

- проституція
- алкоголізм
- наркоманія
- тютюнокуріння

5. Категорії населення, які активно протистояли політиці радикальних реформ у СРСР під час «перебудови»:

- військовослужбовці, інтелігенція, колгоспники
- інтелігенція, колгоспники, робітники
- колгоспники, робітники, партноменклатура
- партноменклатура, працівники державного апарату, офіцери-військовослужбовці

6. Сутність терміну "системна криза", що характеризує стан СРСР у середині 80-х рр.:

- кризовий стан економіки та потреба в докорінних змінах
- кризовий стан у всіх сферах життя радянського суспільства, включаючи економіку та політику
- відсутність соціальної рівності та загострення суперечностей між соціальними верствами
- криза політичної системи, що призвела до змін у партійному керівництві Радянського Союзу та України

7. Події, що відбулися в період з 1985 по 1991 рр.:

- Прийняття «Продовольчої програми»
- Усунення В.Щербицького від влади
- Відновлення діяльності Української Гельсінської групи (спілки)
- Прийняття Закону про мови в УРСР
- Схвалення нової Конституції УРСР
- Реформи о. Косигіна

8. Встановлення послідовності подій:

- катастрофа на ЧАЕС
- постанова пленуму ЦК КПРС про перебудову і кадрову політику партії
- обрання Михайла Горбачова генеральним секретарем ЦК КПРС

- відставка Володимира Щербицького з поста першого секретаря ЦК КПУ

V. Підсумки уроку. Рефлексія та самооцінка роботи у групі.

Коментарі щодо отриманих оцінок.

VI. Завдання для домашньої роботи: виконати завдання 9 або 10 на сторінці 214.

Підготувати матеріал про становлення багатопартійної системи в громадському житті наприкінці 80-х років ХХ століття.

Додаток 2: Історичне джерело

Зі спогадів Григорія Сухини, голови страйкової комісії шахти «Степова» на Західному Донбасі: «Наприкінці липня 1989 року до Донецька прибула урядова комісія в складі 8-10 осіб під керівництвом Щадова і Масола, яка, за виглядом, приїхала спілкуватися із страйкарями. У мене було термінове питання щодо Першотравенська. За допомогою депутата обласної ради я звернувся до голови Ради міністрів УРСР В. Масола. Пізніше порушилося питання про присвоєння нашому місту статусу обласного підпорядкування. В. Масол поцікавився кількістю населення Донецька, а потім відповів на моє прохання: "Згідний". Тоді я сказав, що згода виражена у словах може бути недостатньою, і нам потрібен офіційний документ. В. Масол відповів: "Голова Ради міністрів не ставить свій підпис на такому простому аркуші. Ти ж шахтар? Коли ви підете на пенсію, підійдете до свого ліжка, вставите цей аркуш під скло і поставите на стіну, щоб пам'ятати, з ким розмовляли". Не збентежений, я попросив хлопців принести чистий аркуш паперу, підписав його і сказав: "Отже, тепер я підписав. Коли ви вийдете на пенсію, ви також підставите цей аркуш під своє ліжко, щоб пам'ятати, що розмовляли з шахтарем". Після короткого роздуму В. Масол відповів: "Ну, я завжди знав, що шахтарі — люди з почуттям гумору. Давайте стиснемо один одному руку". Після цього його помічник відправив телеграму до Верховної Ради України, звідки прийшов позитивний відгук щодо питання про Першотравенськ».

З виступу голови Держкомітету з економіки УРСР В. Фокіна щодо стану економіки у вересні 1990 року: "...Майже два роки я намагався аргументувати доцільність такого важкого та непопулярного заходу, як введення системи обмеженого нормування, яка гарантувала б кожній родині необхідний мінімум продуктів харчування... Проте кожен день приносить нові виклики: не лише те, що наші колгоспи, не виконуючи планів щодо збирання хліба та ігноруючи свої потреби, активно продають зерно за низькими цінами у Прибалтику та Росію, а ще й прем'єр-міністр Росії Іван Силаєв підписав постанову, яка подвоїла закупівельні ціни на продукцію тваринництва порівняно з нашими цінами. Є ймовірність, що колгоспи біля кордону направлять худобу у відповідь на це рішення, незважаючи на наше забороняюче указання..."